

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Глухівський національний педагогічний університет
імені Олександра Довженка

Кафедра української мови, літератури
та методики навчання

МАГІСТЕРСЬКА РОБОТА

ІННОВАЦІЙНІ МЕТОДИ НАВЧАННЯ ЛЕКСИКОЛОГІЇ НА УРОКАХ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В 5-6-Х КЛАСАХ

Виконала:

Золотарьова Людмила Василівна

014 Середня освіта

(Українська мова і література)

Науковий керівник:

доктор педагогічних наук

Кабиш Марина Юріївна

Допущено до захисту:

«22» жовтня 2024 року

Завідувач кафедри

М.М. Карашів ГОГОЛЬ

Дата захисту: «7» чудового 2024 р.

Кількість балів: 82 Оцінка ECTS B

Підписи членів ЕК:

М.М. Карашів М.М. Карашів
Глухівський національний педагогічний університет
імені Олександра Довженка
Навчально-методичний інститут
Філософії та історії
№ 6/04/01/24 1.24
МОН України

Глухів – 2024

АНОТАЦІЯ

Золотарьова Л. В. Інноваційні методи навчання лексикології на уроках української мови в 5-6 класах. Магістерська робота на здобуття ступеня магістра зі спеціальності 014.01 Середня освіта (Українська мова і література) ННІ філології та історії Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка. Кафедра української мови, літератури та методики навчання. Глухів, 2024. 104 с.

Робота присвячена дослідженню інноваційних методів навчання лексикології в курсі української мови для учнів 5-6-х класів. У першому розділі розглядаються теоретичні засади дослідження, зокрема поняття про інноваційні методи навчання, лінгвометодичні основи вивчення лексики у базовій середній школі та психолого-педагогічні особливості організації навчальної діяльності учнів молодшого підліткового віку.

Другий розділ присвячено впровадженню інноваційних методів під час вивчення лексикології учнями 5-6-х класів. Здійснено аналіз чинних програм і підручників з української мови, визначено рівень сформованості знань і вмінь учнів із лексикології. Наведено методичні рекомендації щодо впровадження інноваційних методів засвоєння лексикології, спрямовані на підвищення ефективності навчання української мови цього розділу мовознавства.

Робота містить висновки, які підкреслюють значущість інноваційних підходів у навчанні лексикології та їхній вплив на розвиток мовленнєвої компетенції учнів. У додатках розміщено анкету щодо виявлення стану проблеми вивчення лексикології учнями 5-6-класів, тестові завдання, вправи, конспект уроку з лексикології.

Ключові слова: інноваційні методи навчання, урок української мови, лексикологія, мотивація навчання, заклад загальної середньої освіти, психолого-педагогічні особливості, педагогічні умови, навчальна діяльність.

ABSTRACT

Zolotaryova L. V. Innovative methods of teaching lexicology in Ukrainian language classes in grades 5-6. Master's thesis for obtaining a master's degree in specialty 014.01 Secondary education (Ukrainian language and literature) of the Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University of Philology and History. Department of Ukrainian language, literature and teaching methods. Glukhiv, 2024. 104 p.

The work is devoted to the study of innovative methods of teaching lexicology in the Ukrainian language course for students in grades 5-6. The first section considers the theoretical foundations of the study, in particular the concept of innovative teaching methods, linguistic and methodological foundations of studying vocabulary in basic secondary school and psychological and pedagogical features of organizing the educational activities of students in early adolescence.

The second section is devoted to the implementation of innovative methods during the study of lexicology by students in grades 5-6. An analysis of current programs and textbooks on the Ukrainian language was carried out, the level of formation of students' knowledge and skills in lexicology was determined. Methodological recommendations are given for the implementation of innovative methods of learning lexicology, aimed at increasing the effectiveness of teaching the Ukrainian language in this section of linguistics.

The work contains conclusions that emphasize the significance of innovative approaches in teaching lexicology and their impact on the development of students' speech competence. The appendices contain a questionnaire to identify the state of the problem of studying lexicology by students in grades 5-6, test tasks, exercises, a lesson outline from the section lexicology.

Keywords: innovative teaching methods, Ukrainian language lesson, lexicology, learning motivation, secondary education institution, psychological and pedagogical features, pedagogical conditions, educational activities.

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІННОВАЦІЙНИХ МЕТОДІВ НАВЧАННЯ ЛЕКСИКОЛОГІЇ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ.....	11
1.1. Поняття про інноваційні методи навчання.....	11
1.2. Лінгвометодичні основи вивчення лексики в курсі української мови базової середньої школи.....	20
1.3. Психолого-педагогічні особливості організації навчальної діяльності учнів молодшого підліткового віку	30
Висновки до першого розділу.....	39
РОЗДІЛ 2. УПРОВАДЖЕННЯ ІННОВАЦІЙНИХ МЕТОДІВ ПІД ЧАС ВИВЧЕННЯ ЛЕКСИКОЛОГІЇ УЧНЯМИ 5-6-Х КЛАСІВ.....	41
2.1. Стан досліджуваної проблеми в шкільній практиці: аналіз чинних програм і підручників з української мови.....	41
2.2. Рівень сформованості знань і вмінь учнів із лексикології.....	52
2.3. Методичні рекомендації щодо провадження інноваційних методів засвоєння лексикології на уроках української мови в 5-6-х класах.....	65
Висновки до другого розділу.....	78
ВИСНОВКИ.....	80
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	84
ДОДАТКИ.....	92

ВСТУП

Актуальність дослідження. Підвищення якості освіти, зокрема рівня мотивації та інтересу до навчання, збільшення інтелектуальних здібностей, розвиток критичного та творчого мислення, активізація здатності розв'язувати нестандартні завдання та проблеми є одним із найважливіших завдань всього світового співтовариства. Сьогодні від рівня освіти залежить стратегічний розвиток особистості, суспільства, нації та держави загалом. Для того щоб підготувати учня, компетентного в усіх сферах життєдіяльності, необхідно використовувати інноваційні технології навчання, що стимулюють розвиток пізнавальної, комунікативної та особистісної активності особистості.

Українська мова є тим навчальним предметом, пізнавальна цінність якого надзвичайно висока: на таких уроках формується мислення, прищеплюється почуття любові до рідної мови, через мову осмислюються загальнолюдські цінності, виховується особистість, за допомогою мови відбувається інтелектуальний розвиток дитини, засвоєння всіх інших навчальних дисциплін.

Традиційна система навчання не відповідає потребам суспільства. На сьогодні навчання школярів лексикології за наявності різноманіття методичних підходів характеризується дискретністю та формалізованістю щодо презентації теоретичного та практичного матеріалу, недостатньою пролонгованістю процесу вивчення лексичного фонду мови, неповнотою в описі найважливіших явищ лексичної системи мови. Виявлені проблеми мають негативний вплив на ефективність процесу вивчення української мови в цілому: учні обмежуються в можливостях розширення та систематизації отриманих знань про мову, її одиниць та категорії; базові поняття лексикології набуваються школярами не в повному обсязі; в учнів не формується цілісне усвідомлення лексики як основної підсистеми мови, і немає переконаності, що слово має центральний статус серед інших одиниць мови; аналітичні вміння щодо слова як мовної одиниці лексики розвиваються недостатньо успішно через відсутність знань про наявність різноманітних і стійких відношень (причинно-наслідкових

зв'язків) між лексичними одиницями.

Концепція сучасної освіти визначила мету діяльності вчителя-словесника – сформувати в учнів здатність до успішної соціалізації в суспільстві. Наслідком цього є розроблення інноваційних технологій у навчанні. Інноваційні методики характеризуються новим стилем організації діяльності учнів.

Значний внесок у розвиток проблеми провадження інноваційних технологій зробили в лінгводидактиці О. Горошкіна, О. Караман, І. Дичківська, Л. Пироженко, О. Пометун, Т. Симоненко, Н. Суворова, І. Хом'як, А. Ярошенко, які розробили теоретичні засади інноваційних методів, їх класифікації та довели на практиці результативність їх використання.

Проблему вивчення лексикології в школі досліджували О. Біляєв, Н. Голуб, Л. Мацько, Л. Марченко, Н. Лазаренко, М. Пентиліук, Л. Попова, Л. Скуратівський та інші. Зокрема, Н. Голуб запропонувала комплекс вправ і завдань із лексикології, що спрямований на збагачення мовлення школярів 5–7 класів власне українською лексикою. В. Новосьолова розробила методи, прийоми та засоби навчання в процесі формування в учнів 5–7 класів лексичної компетентності. І. Нагрибельна обґрунтувала необхідність формування в учнів лексичного запасу в процесі самостійної роботи.

Актуальність дослідження визначається його спрямованістю на розв'язання суперечностей між:

- об'єктивною залежністю якості освіти від мотивації навчання школярів та нерозробленістю педагогічних умов результативного застосування інноваційних технологій навчання як засобу підвищення інтересу до навчання школярів;
- застосуванням учителями окремих інноваційних технологій навчання та відсутністю комплексного підходу до їх використання на уроках української мови.

Отже, українські лінгводидакти розробили концептуальні положення провадження інноваційних технологій навчання української мови. Однак на

сьогодні відсутня теоретична модель провадження інноваційних методів навчання під час вивчення розділу «Лексикологія» в 5-6 класах, що і зумовило вибір теми дослідження **«Інноваційні методи навчання лексикології на уроках української мови» в 5-6-х класах».**

Мета магістерської роботи полягає в дослідженні інноваційних методів вивчення лексикології на уроках української мови в 5-6 класах закладів загальної середньої освіти.

Основні **завдання** дослідження:

- 1) здійснити аналіз наукової літератури з проблеми дослідження та з'ясувати сутність базових понять дослідження: *«інновації», «метод», «інноваційні методи навчання»;*
- 2) дослідити особливості вивчення лексикології як розділу мовознавства в закладах загальної середньої освіти;
- 3) здійснити аналіз стану досліджуваної проблеми в шкільній практиці: проаналізувати чинні програми та підручники з української мови; визначити рівень сформованості лексикологічної компетентності в учнів 6-х класів;
- 4) розробити методичні рекомендації щодо використання інноваційних методів навчання як засобу підвищення пізнавальної діяльності учнів у процесі засвоєння лексикології на уроках української мови в 5-6 класах закладів загальної середньої освіти.

Об'єкт дослідження – процес навчання лексикології на уроках української мови в 5-6 класах закладів загальної середньої освіти.

Предмет дослідження – інноваційні методи навчання лексикології на уроках української мови в 5-6 класах.

Для досягнення мети та розв'язання поставлених завдань використовувалися такі **методи дослідження**:

- *теоретичні* (аналіз, порівняння та узагальнення психолого-педагогічної, науково-методичної літератури з проблеми дослідження для систематизації теоретичного матеріалу; вивчення чинних програм та

- підручників з української мови для закладів загальної середньої освіти);
- *соціолого-педагогічні* (спостереження за процесом навчання лексикології у 5-6-х класах, бесіди з учителями, здобувачами освіти, письмове опитування учнів);
  - *експериментальні* (констатувальний етап дослідження);
  - *статистичні* (кількісне та якісне оброблення результатів констатувального зрізу).

Наукова новизна дослідження полягає в:

- теоретико-практичному обґрунтуванні комплексу інноваційних методів навчання лексикології як засобу розвитку мотивації навчання учнів 5-6-х класів та підвищення якості освіти;
- визначенні сукупності педагогічних умов (психолого-педагогічних та дидактичних), які забезпечують результативність інноваційних методів навчання лексикології;
- проведенні аналізу сучасного стану використання інноваційних методів у навчанні української мови;
- проектуванні та впровадженні в практику моделі методичної системи навчання лексикології з використанням різноманітних інноваційних методів навчання.

Теоретична значущість дослідження полягає в:

- уточненні базових понять дослідження: «інновації», «метод», «інноваційні методи навчання» із позицій системного, особистісно-діяльнісного, технологічного та акмеологічних підходів;
- конкретизації методичної системи навчання лексикології з використанням інноваційних методів у структурі уроку української мови.

Практичне значення дослідження виявляється у:

- розробленні інноваційних методів навчання лексикології на уроках української мови в 5-6-х класах;
- практичному вивченні інноваційних методів у навчальній діяльності;
- конструюванні та моделюванні уроків української мови з

використанням інноваційних методів.

Висновки та матеріали дослідження також можуть стати в пригоді вчителям-словесникам у розробленні та реалізації новітніх технологій у мовній освіті учнів.

Апробація і провадження результатів дослідження. Основні положення і висновки дослідження обговорювалися на: VI Усеукраїнській студентсько-викладацькій науково-практичній інтернет-конференції з міжнародною участю «Сучасні тенденції та перспективи мовно-літературної освіти в Україні» (м. Глухів, 15–16 лютого 2024 р.), Усеукраїнській студентській науково-практичній конференції «Тарас Шевченко і виклики сьогодення: постать, рецепція, роль» (м. Миколаїв, 7 березня 2024 р.), Усеукраїнській студентській науково-практичній конференції «Актуальні проблеми лінгвістики та лінгводидактики» (м. Умань, 18 квітня 2024 р.), Всеукраїнській студентській науково-практичній інтернет-конференції «Актуальні проблеми організації освітнього процесу в умовах сьогодення» (м. Чернігів, 11 квітня 2024 р.), I Всеукраїнській студентсько-викладацькій науково-практичній конференції «Початкова школа в новій освітній реальності: традиції й інновації, проблеми й перспективи» (м. Полтава, 18–19 квітня 2024 р.), XII Всеукраїнських науково-педагогічних читань молодих учених і здобувачів освіти іноземними мовами «The 21st Century Challenges in Education and Science» (м. Глухів, 18–19 квітня 2024 р.), II Всеукраїнській науково-практичній конференції «Початкова освіта в парадигмі Нової української школи: виклики часу» (м. Глухів, 25 квітня 2024 р.), Звітній науково-практичній конференції викладачів, докторантів, аспірантів та молодих учених, здобувачів вищої та фахової передвищої освіти «Наука та освіта в умовах війни: Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка» (м. Глухів, 23–24 травня 2024 р.), Всеукраїнській науково-теоретичній інтернет-конференції «XI Довженківські читання: «Олександр Довженко й українська культура: історія, традиції, сучасність», (м. Глухів, 24–25 жовтня 2024 р.), Всеукраїнській студентській науково-практичній інтернет-

конференції «Розвиток особистості молодшого школяра: сучасні реалії та перспективи» (м. Івано-Франківськ, 7–8 листопада 2024 р.), Усеукраїнській науково-практичній конференції з міжнародною участю «Динамічні процеси в лексичі та граматиці слов'янських мов» (м. Умань, 20 листопада 2024 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції «XII Волошинські читання. Шкільна літературна освіта: традиції і новаторство» (м. Київ, 5 грудня 2024 р.), I Міжрегіональній науково-практичній конференції «Педагогічна майстерність учителя та інноваційні стратегії навчання» (м. Суми, 20 листопада 2024 р.).

За результатами конференцій надруковано тези і статтю:

Золотарьова Л. В. Інноваційні методи навчання лексикології на уроках української мови в 5-6-х класах. *Науковий потенціал дослідника: філологічні та методичні пошуки* : збірник наукових праць викладачів і студентів. Глухів. 2024. Вип. XII. С. 322–329.

Золотарьова Л. В., Кабиш М. Ю. Інноваційні методи навчання на уроках української мови в 5-6-х класах. *Актуальні проблеми організації освітнього процесу в умовах сьогодення* : матеріали всеукраїнської студентської науково-практичної інтернет-конференції, м. Чернігів, 11 квітня 2024 р. Чернігів, 2024. С. 59–61.

Золотарьова Л. В. Поняття про інноваційні методи навчання. *Наука та освіта в умовах війни: Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка* : матеріали звітної науково-практичної конференції здобувачів вищої та фахової перед вищої освіти, м. Глухів, 23–24 травня 2024 р. Глухів, 2024. С. 294–296.

Структура дослідження. Магістерська робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаної літератури (78 позицій) та додатків. Загальний обсяг роботи – 104 сторінка, із них – 80 основного тексту.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІННОВАЦІЙНИХ МЕТОДІВ НАВЧАННЯ ЛЕКСИКОЛОГІЇ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

1.1. Поняття про інноваційні методи навчання

Педагогічні інновації – це інновації в педагогічній діяльності, зміни у змісті та технології навчання та виховання, спрямовані на підвищення їх ефективності [6]. Отже, інноваційний процес полягає у формуванні та розвитку контенту та організації нового. У цілому інноваційний процес є комплексною діяльністю зі створення, розвитку, використання та поширення інновацій. Інноваційна педагогічна діяльність пов'язана з відмовою від усталених штамтів, стереотипів у навчанні, вихованні й розвитку особистості учня.

Процес сприйняття нових ідей у галузі педагогіки є складним багатоетапним розумовим процесом, який відбувається протягом тривалого часу, від першого ознайомлення з інновацією до її впровадження.

Поняття «інноваційні процеси», «інноватика» з'явилися у педагогічній науці відносно недавно, а їх поява зумовлена розширенням міжнародного співробітництва в галузі педагогіки. І. Дзюба у статті «Які інновації потрібні науці та нації» наголошує, що слово «інновація» нове, але позначає воно явище старе, як світ. Уся історія культури і вся історія досліджень культури є історією інновацій, якщо розуміти їх як нові досягнення, нові способи творчої діяльності [19, с. 6-8]. Досить згадати, скільки фундаментальних методів, досліджень змінилося тільки в другій половині ХХ – на початку ХХІ століття.

Інновація – це феномен, який передбачає суть, методи, прийоми, технології та зміст нового. Термін «інновація» походить від латинського слова «novatio», що означає «оновлення» (або «зміна»), та префікса «in», який перекладається з латинської мови як «в напрямі», якщо перекладати дослівно «innovatio» – «у напрямі змін» [74, с.136].

Саме поняття *інновації* вперше з'явилося в наукових дослідженнях ХІХ

ст. Нове життя поняття «інновація» отримало на початку ХХ ст. у наукових працях австрійського та американського економіста Й. Шумпетера внаслідок аналізу «інноваційних комбінацій», змін у розвитку економічних систем.

Інновація – це не будь-яке нововведення, а лише таке, що підвищує ефективність системи [5, с.43]. Отже, інновація – це, з одного боку, процес реалізації, з другого – це діяльність із запровадження нового в певній соціальній діяльності [10, с. 6]. Загалом будь-яке соціально-економічне нововведення, доки воно ще не отримало масового серійного поширення, можна вважати інноваціями.

Інновація в освіті – це нововведення, призначене для вирішення актуальної проблемної ситуації (з метою забезпечення оптимізації навчального процесу, підвищення якості освіти чи організації сприятливих умов засвоєння матеріалу), суттєві зміни в одному або декількох пунктах: зміст освіти, методи викладання, підготовка уроків та їх проведення, форми контролю якості навчання [21, с.25].

Аналіз теоретичних праць, які були поширені до появи терміна «інновація», доводить, що в українській педагогічній теорії і практиці використовувалися різні терміни «педагогічна майстерність», «творчість учителя», «передовий педагогічний досвід», «оновлення педагогічної діяльності», «творча лабораторія вчителя», «педагогічне новаторство», «новаторський педагогічний досвід» тощо.

Інноваційна технологія – сукупність прийомів та методів, спрямованих на вивчення, актуалізацію та оптимізацію діяльності, у результаті якої створюються та матеріалізуються нововведення, що викликають якісні зміни у різних сферах життєдіяльності, орієнтовані на раціональне використання матеріальних, економічних та соціальних ресурсів [10, с.13].

Зауважимо, що у 60-80-і роках термін «інновація» використовувався й упроваджувався нерегулярно, а іноді зовсім випадково, то після 80-х років ХХ століття в дослідженнях І. Лернера, М. Скаткіна, В. Беспалька, В. Сластьоніна він не лише широко впроваджувався, а й обґрунтовувався.

Педагогічна інновація — процес створення, поширення й використання нових засобів (нововведень) для розв'язання тих педагогічних проблем, які до цього часу вирішувалися по-іншому [52, с. 356].

Усі нововведення в педагогіці об'єднує віра в те, що людський потенціал необмежений; педагогічний підхід спрямований на оволодіння реальністю в системі; стимулювання нелінійного мислення; вони засновані на гедоністичному принципі, який ґрунтується на задоволенні від навчання, радості від досягнень, педагогіці успіху; мобільна рольова гра вчитель – учень одночасно і навчає, і навчається.

Методологія інноваційного навчання ґрунтується на особистісно-орієнтованому підході. У західній літературі це називається навчанням, орієнтованим на дитину. Він синтезує синергетичний, системний, компетентнісний, діалогічний, діяльнісний, культурологічний, інформаційно-технологічний, екологічний та інші підходи.

Інноваційні технології в освіті є комплексом таких трьох елементів:

1. Зміст, що передається учням. Він спрямований на формування компетенцій, адекватних сучасному світу. Цей зміст має бути добре структурований, наочно представлений у формі мультимедіа та передаватися за допомогою сучасних комунікацій.

2. Метод навчання, який має бути спрямований на активне залучення учнів. Знання повинні засвоюватися не пасивно, а з участю дітей.

3. Засоби навчання, що містять інформаційний, технологічний, організаційний та комунікаційний складники.

Інноваційні методи – це методи, основані на використанні сучасних досягнень науки та інформаційних технологій в освіті, спрямовані на розвиток творчих здібностей та самостійності (методи проблемного та проєктного навчання, дослідницькі методи, тренінгові форми, що передбачають актуалізацію творчого потенціалу та самостійності учнів) [5, с.15].

Однією з проблем впровадження інноваційних методів в освіті є консерватизм деяких педагогів, переконаних у тому, що традиційні методи

залишають під час навчання більше часу на практику, на відпрацювання до автоматизму деяких умінь і навичок. Інші педагоги вважають, що інновації – це прерогатива сучасної школи, а нововведення в систему освіти – це вимоги часу.

Вибір інноваційних методів навчання залежить від таких **факторів**:

- загальних та конкретних цілей навчання; зміст матеріалу конкретного уроку;
- часу, відведеного на вивчення того чи іншого матеріалу;
- вікових особливостей учнів, рівня їх пізнавальних можливостей;
- рівня підготовленості учнів;
- матеріального забезпечення закладу освіти, наявності обладнання, наочних посібників, технічних засобів;
- можливостей та здібностей учителя, методичної майстерності, особистих якостей, рівня його теоретико-практичної підготовленості [5; 21; 22].

На заняттях, де застосовуються інноваційні методи, можна простежити стабільну активність учнів, особливу атмосферу успіху, що сприяє кращому засвоєнню знань та умінь, школярі починають мислити креативно, нестандартно, що позитивно позначається на засвоєнні освітніх програм. І це не випадково, адже інноваційні методи сприяють активізації процесу навчання з метою підвищення його ефективності та досягнення значних освітніх результатів.

На сьогодні з найбільш актуальних інноваційних методів навчання можна виділити такі: проблемна та ігрова технології, технології колективної та групової діяльності, імітаційні методи активного навчання, методи аналізу конкретних ситуацій, метод проєктів, навчання у співпраці, креативне навчання, інтерактивне навчання, інтегровані уроки, адаптивне навчання, інноваційна освітня проєктна діяльність, лекція-пресконференція, лекція-бесіда, лекція-візуалізація, лекція-диспут та ін.

У педагогіці та лінгводидактиці надають перевагу таким інноваційним

методам:

Ігрове імітаційне моделювання будується на використанні різних видів таких ігор, як: ділові, організаційно-діяльнісні, інноваційні, рефлексивні ігри зі зняття стресів та розвитку інноваційного мислення, пошуково-апробаційні і т. д. Як відомо, у ділових іграх переважає діяльність. Так, наприклад, для навчальних ігор характерна багатоваріантність та альтернативність рішень, із яких треба зробити найраціональніший вибір. Ділові ігри у сфері навчання набули сьогодні досить широкого поширення у закладах освіти і використовуються здебільшого в старших класах.

Інноваційна освітня проєктна діяльність є ефективною формою організації навчального процесу, метою якої є розвиток індивідуальних та пізнавальних інтересів, а також творчих здібностей учнів. Така методика має на меті освоєння технології презентацій різних видів творчої діяльності учнів (звітів, доповідей, рефератів на різноманітні теми). Мета та завдання педагогічних інновацій полягають у реалізації нового погляду на методологію навчання, застосування нових способів і технологій використання мультимедійних засобів навчання на користь формування творчих здібностей учнів.

Метод проєктів належить до дослідних методів, метою якого є формування пізнавальних здібностей учнів, навичок самостійно оперувати отриманою інформацією, орієнтуватися в інформаційному середовищі, вироблення критичного мислення та творчих здібностей. Метод проєктів базується на самостійній, організованій діяльності здобувачів освіти – індивідуальній, парній чи груповій, що реалізується учнями в обмежений проміжок часу. Метод проєктів за своєю дидактичною сутністю спрямований на формування здібностей, володіючи якими кожен учень виявляється більш пристосованим до життя, уміє адаптуватися до змінюваних умов, орієнтуватися в різноманітних ситуаціях, працювати в різних колективах, тому що проєктна діяльність є такою формою діяльності, у якій можливе формування здатності до здійснення відповідального вибору.

Проект – це сукупність прийомів, дій учнів у певній послідовності для досягнення поставленого завдання – розв’язання проблеми, значущої для учнів та оформленої як кінцевий продукт. Отже, метод проектів дає можливість:

- 1) зробити навчання значущою діяльністю для кожного учня, адже він у конкретному випадку не лише здобувач освіти, а й пошукач, практик, експериментатор, він не пасивний, він бере активну участь в отриманні, накопиченні та застосуванні знань;
- 2) розвивати творчі здібності кожного учня, оскільки він сам обирає форми та методи дослідження та фіксування результатів;
- 3) розвивати в учня критичне мислення, навички пошуку відповіді на питання і прийняття рішень;
- 4) реалізувати потреби кожного учня в самовираженні та самореалізації, а також потреби в спілкуванні;
- 5) диференціювати процес навчання, оскільки кожен учень може вибрати в проекті той рівень і той вид діяльності, який йому більше до вподоби чи краще вдається;
- 6) реалізувати ідеї компетентнісно-орієнтованого та особистісно-орієнтованого навчання.

Навчання у співробітництві – це метод, оснований на організації навчання в межах малих навчальних груп (зазвичай по 3 – 5 осіб). Навчання у співпраці – це колективне навчання, метою якого є спільне конструювання нових знань у результаті колективної роботи учнів. Робота за цією технологією передбачає поділ школярів на групи по 3 – 5 осіб для спільної роботи над певним завданням, водночас метою такої кооперації є знаходження вирішення проблеми (розробити проект) з опорою на попередній досвід та знання. Основним результатом роботи груп є те, що в процесі їхньої колективної діяльності має бути отримане нове знання, самостійно сформульована точка зору, з якою будуть згодні всі члени групи. Водночас те, що пропонується для групового обговорення кожним членом групи, проходить крізь призму знань та досвіду групи загалом. З огляду на це не завжди точка зору групи в цілому збігається з тим, що мав на увазі окремий її член. У результаті такої роботи формується групова думка щодо кожної конкретної проблеми. Робота групи над поставленим завданням обмежена за часом, її результат оцінюється

вчителем, зазвичай, лише наприкінці, коли група представляє продукт своєї спільної роботи.

Інтерактивні методи («inter» – це взаємний, «act» – діяти) – означають взаємодіяти, перебувати в режимі бесіди, діалогу з будь-ким. Сутність інтерактивних методів, на відміну від активних, полягає у спрямованості їх на більш розширену взаємодію учнів як з учителем, так й один із одним, а також і переважання активності учнів в освітньому процесі.

Мета інтерактивного методу – організувати процес навчання таким чином, щоб учні були залучені до процесу пізнання. Спільна діяльність школярів у межах цього методу полягає в тому, що кожен із учасників навчального процесу робить свій особистий індивідуальний внесок у процесі обміну знаннями, ідеями, досвідом. Таке навчання виключає переважання як одного учня, так і однієї точки зору над іншими. З цією метою на уроках організуються індивідуальна, парна та групова діяльність, розробляються дослідні та творчі проекти, застосовуються ігрові методики, аналізуються різноманітні джерела інформації. Діяльність учителя на таких уроках передбачає спрямування діяльності учнів для досягнення цілей заняття.

Ядром **адаптивного навчання** є персоніфікація навчального процесу на основі використання електронних навчальних курсів, які враховують особистісні, психологічні якості учнів, такі, як швидкість сприйняття інформації, рівень початкових знань, а також індивідуальні цілі та завдання навчання. Цю технологію можна умовно розподілити на такі взаємопов'язані складники: адаптивна презентація матеріалів курсів; адаптивне тестування; адаптивна навігація. Під адаптивною презентацією матеріалів курсів розуміється те, що навчальний матеріал індивідуально генерується кожному учневі з бази даних ресурсів. Метою адаптивної системи тестування є аналіз результатів тестування, на основі якого діагностується рівень засвоєння учнів навчального матеріалу, виявляються прогалини в знаннях, що допомагає визначити модулі курсу, подальше вивчення яких сприятиме усуненню цих прогалин, а також дозволить за необхідності автоматично змінити стратегію

навчання. Функціями адаптивної навігації є безпосереднє керівництво (посилання на «кращий» ресурс із доступних відповідно до індивідуальної моделі учня), розміщення міток за посиланнями (формування структури посилань на відібрані ресурси), блокування посилань (заборона на користування ресурсами системи, до вивчення яких учень не готовий). Спільне використання цих способів навігації дає можливість адаптувати навчальний матеріал для кожного учня.

Дослідницький метод – це метод навчання, що полягає в постановці педагогом пізнавальних та практичних завдань, що потребують самостійного творчого розв’язання. Сутність дослідницького методу навчання обумовлена його функціями. Він організовує творчий пошук та застосування знань, забезпечує оволодіння методами наукового пізнання в процесі діяльності, є умовою формування інтересу, потреби у творчій діяльності, у самоосвіті. У процесі реалізації дослідницького методу в учнів формуються такі елементи творчої діяльності, як: самостійне перенесення знань та умінь у нову ситуацію; виявлення нової функції та структури об’єкта; самостійне комбінування із відомих способів діяльності нового; альтернативний підхід до пошуку розв’язання проблеми.

Частково-пошуковий метод (евристичний): педагог висуває проблему, ставить завдання й організує участь у виконанні окремих кроків пошуку в розв’язанні проблеми (завдання). Розв’язання учнями окремих питань загальної проблеми вимагає від них елементів творчої діяльності, хоча цілісне вирішення проблеми ще відсутнє. Учень сприймає завдання, осмислює його умову, вирішує окрему його частину, аналізує, здійснює самоконтроль, мотивує свої дії. Водночас його діяльність не передбачає планування етапів дослідження (рішення), співвідношення етапів між собою. Усе це здійснює педагог.

Проблемний метод – це метод, під час якого відтворення нового матеріалу відбувається через створення проблемної ситуації, яка є для дитини інтелектуальним ускладненням. Учень не може знайти пояснення будь-якому явищу або факту, а способи вирішення подібних ситуацій, які він знає, не

допомагають йому досягти бажаного, і учень змушений шукати нові шляхи.

Метод передбачення, що є вагомим чинником розвитку критичного мислення, підвищує інтерес та спонукає школярів до з'ясування того, що вже відомо, а що ні. За допомогою ключових слів, словосполучень, загадок, прислів'їв, схем, малюнків, таблиць учні намагаються самостійно відшукати відповіді, які б підтвердили чи заперечили висунуту гіпотезу.

Метод гронування, який є дієвим методом, оскільки спонукає школярів думати вільно та критично з теми. Він спрямований передусім на стимулювання мислення учнів про зв'язки між окремими поняттями. Гронування як нелінійна форма мислення може бути використане як на етапі актуалізації, так і в процесі рефлексії, під час підведення підсумків вивченої теми чи розділу з української мови.

Нині перед учителями постає нелегке питання: як зробити, щоб урок був радісним і цікавим для учнів, щоб розкрив творчий потенціал особистості, поставив у ситуацію вибору і прийняття самостійного рішення? Цього можна досягти за умови, якщо педагог віднайде шляхи та методи найефективнішого досягнення мети навчання й оптимізації освітнього процесу, змінивши підхід до здобуття знань. Саме інноваційний підхід забезпечує позитивну мотивацію до здобуття знань, активне функціонування інтелектуальних і вольових сфер, дає відчуття потреби в самоосвіті, формує стійкий інтерес до предмета, сприяє розвитку творчої особистості.

Отже, серед значної кількості різних методів (стратегій), що пропонується як вітчизняною, так і зарубіжною методичною системою, ми виділили лише ті, що отримали найбільше практичне втілення в освітньому процесі. Описані інноваційні методи сприятимуть активізації критичного мислення учнів, формуванню різних точок зору на явище, предмет чи подію та шляхів їх розв'язання; дозволить успішно керувати навчальною діяльністю учнів, урахувавши їхні різнорівневі можливості, а також формувати риси творчої особистості. Саме тому провадження інноваційних методів в освітньому процесі закладів освіти є обов'язковою умовою для підготовки

висококваліфікованих фахівців. Застосування в навчальному процесі таких методик спонукає учнів до самостійної навчально-пізнавальної діяльності, що допомагає вибудувати атмосферу мотивованого, творчого навчання і водночас забезпечити вирішення всього комплексу навчальних, виховних та розвивальних завдань.

1.2. Лінгвометодичні основи вивчення лексики в курсі української мови базової середньої школи

Лексичний склад мови, який охоплює різні категорії слів, що пов'язані між собою різними відношеннями, становить певну систему. Це є умовою для виділення лексики в окремий розділ шкільного курсу української мови. Вивчення лексики в навчальному просторі забезпечує системний підхід до вивчення лексичних понять, ознайомлює учнів зі словом як одиницею лексики, а також зі значенням слова, створює умови для цілеспрямованого збагачення словникового запасу учнів, формує комунікативну компетенцію школярів.

Лексика – це сукупність слів, словниковий склад тієї чи іншої мови. Розділ науки про мову, що вивчає словниковий склад, називається лексикологією. Лексикологія має свій об'єкт вивчення – слово, яке розглядається в різних аспектах, та має свою систему понять [73, с.15].

На системності лексики наголошується в працях українських мовознавців: А. Грищенка, В. Русанівського, О. Тараненко, А. Бурячка, М. Кочергана, М. Плющ, О. Рудякова та ін.

Системність лексики виявляється в тому, що її одиниці з урахуванням своїх особливостей належать до певних лексичних груп чи об'єднань (семантичні поля, групи, синонімічні та паронімічні ряди, антонімічні протиставлення, словотвірні гнізда), які пов'язані між собою. Лексичні одиниці існують не хаотично та ізольовано, а у тісному зв'язку один із одним у вигляді певних словникових груп [9; 24].

А. Бурячок наголошує на тому, що системність лексики виявляється насамперед у системних зв'язках лексичних значень слів, що формують різноманітні семантичні підсистеми. На його думку, ці підсистеми за ознакою співвіднесеності лексем із позамовною дійсністю диференціюються на тематичні групи, які, у свою чергу, розподіляються на підгрупи, мікрогрупи й номінації тих або інших об'єктів, а за характером зв'язків між лексичними одиницями – на лексико-семантичні групи (синоніми, пари антонімів, гіперо-

гіпонімічні конструкції тощо)» [9, с. 41].

На системності лексики наголошує В. Жайворонок, виділивши в мовній системі такі аспекти: «1) *синтагматичний* – здатність лексики до класифікацій; 2) *лексико-семантичний* – здатність одиниць мови до максимального поняттєвого узагальнення на основі гносеологічних семантичних відношень, які впливають із семантичного трикутника «реалія – її відбиток у значенні – її відбиток у словоформі» і систематизуються за шкалою «денотат – десигнат – детермінант» (сигматичний аспект); 3) *лексико-граматичний* – увиразнення значення лексеми системою семантичних відношень між мовними одиницями (з одного боку, воно є об'єктивною властивістю лексичної «матерії», а з іншого, – продуктом системи словесних відношень, що через лексичну сполучуваність постає в усій своїй функціональній рухливості» [24, с. 43-46].

Отже, у лінгвістиці утвердилася думка про лексику як систему. Вона знайшла вираження у визнанні факту того, що в мові існують різні групи слів, які протиставляються за значенням, формою, ступенем подібності форм і значень; за характером відношень, у яких можуть перебувати слова, що утворюють конкретну групу тощо.

Слово – найважливіша одиниця мови, носій значень. Словами та його поєднаннями позначаються конкретні предмети й абстрактні поняття, словами виражаються емоції. Слово існує в єдності звучання та значення. Звучання лише тоді усвідомлюється як слово, коли можна вказати на предмет, явище в реальній дійсності або у сфері людської думки [73, с.25].

Існує кілька різних поглядів на природу значення слова. Деякі вчені зводять значення лише до зв'язку чи відношення звучання до деякого предмета дійсності чи уявного образу цього предмета. Факт існування такого зв'язку очевидний, але таке розуміння «значення слова» беззмістовне, оскільки зв'язок у всіх звучань слів з речами, що позначаються ними, однаковий – асоціативний.

Практична лінгвістика цікавиться змістовним наповненням значення

слова, тобто тим смисловим змістом, який можна передати за допомогою цього звучання. Саме таке тлумачення значення необхідне для словників, навчальних посібників, саме він цікавить мовців, бажаючих точно і несуперечливо висловлювати свої думки. Можемо констатувати, що значення слова – це певний мисленнєвий конструкт, сукупність смислів, який можна передати за допомогою конкретного звучання.

Розрізняють граматичне та лексичне значення слова. Перше обумовлено приналежністю слова до певного класу (частини мови), якою визначається його загальна категоріальна значущість, і навіть можливість його поєднання з іншими словами тощо. Лексичне значення слова – це «мовне відображення об'єкта, його коротка характеристика, мінімальний набір суттєвих ознак, узятих із числа ознак поняття, які дозволяють розпізнати цей об'єкт» [73, с.30]. Отже, лексичне значення слова – це його предметний зміст, який оформлений за законами граматики цієї мови та є елементом загальної семантичної системи словника мови. Зі зіставлення попередніх визначень видно, що поняття лексичного значення розкривається із суттєвими розбіжностями у його характеристиках. Лексичні значення, як і поняття, – це мисленнєві «концентрати», згустки людських знань про певні фрагменти та аспекти навколишньої дійсності. Значення слів, як і поняття, ґрунтуються на специфічній формі відображення дійсності узагальнення та абстракції. В основі слів і понять завжди лежить узагальнення, тобто відображення того загального, постійного та стійкого, що приховано у різноманітті та нескінченній мінливості явищ. У лексичній системі мови слова можуть мати одне лексичне значення або кілька в залежності від характеру понять, що виражаються ними, у співвіднесеності з явищами дійсності. Чим ширша ця співвіднесеність, тим багатозначніше слово [70; 73].

Лінгвісти дійшли висновку, що у значенні слова виділяється денотативна, і додаткова, конотативна частина, що відображає суб'єктивні моменти людського сприйняття поняття та його найменування [67; 68; 69; 70].

Лексичне значення кожного окремого лексико-семантичного варіанта

слова є складною єдністю. Склад його компонентів зручніше розглядати за допомогою принципу розподілу мовної інформації на інформацію, що становить предмет повідомлення, але не пов'язану з актом комунікації, та інформацію, пов'язану з умовами та учасниками комунікації. Тоді першій частині інформації відповідає денотативне значення слова, що називає поняття. Через поняття денотативне значення співвідноситься із позамовною дійсністю. Друга частина повідомлення, що пов'язана з умовами й учасниками спілкування, відповідає конотація, до якої належать емоційний, оцінний, експресивний та стилістичний компоненти значення.

Отже, у мовознавстві розрізняються дві основні форми відображення дійсності людиною – чуттєва та раціональна. У денотативній частині значення закріплюється як результат раціонального, логічного пізнання, а в конотативній – відображені ті вольові й емоційні переживання, які породжує явище об'єктивної дійсності й називає його слово.

Слова, маючи лексичне значення, відносяться до певних лексико-граматичних розрядів, тому знання значень слів принципово важливе не тільки для розширення лексикону, але й для засвоєння учнями морфологічних і синтаксичних понять, тому що кожна граматична категорія є єдністю лексичного та граматичного компонентів. У зв'язку з цим щодо лексичних понять осмислюється граматична будова мови, пізнаються її закономірності.

У процесі функціонування мови виявляються різні характеристики, властивості, особливості слів – такі, як, наприклад, статистичні, стилістичні характеристики, граматичні властивості, структурно-морфемні ознаки, властивості слів змінювати свій зміст та виразність у процесі функціонування та інші. Вони становлять інтерес для лексикології, оскільки мають відношення до змістовної сторони словесного знака (до його семантики) [70; 71; 72].

Статистичні характеристики слова (частота вживання) є не суто зовнішньою характеристикою, але є істотною властивістю слова, пов'язаною з особливостями його зберігання, набуття чинності в процесі породження текстів, відображають ймовірність появи тих чи інших слів у текстах,

імовірнісну організацію текстів і механізмів мови, що відображають певні закономірності, властиві цій мові, та закономірності, що мають загальнолінгвістичний характер [28, с.79].

Стилістичні властивості слова. Поетичне використання слова перебуває в тісному зв'язку зі стилістичним розчленуванням деяких сфер словника та зі стилістичною диференціацією слововживання. Але в межах характеристики словника багато суттєвих стилістичних властивостей слів нівелюються, тому аналіз стилістичного використання слова доцільний у межах стилів [72, с.20].

Граматичні властивості слів відображають певною мірою її лексичний зміст. Граматичне значення постає як додаткове до лексичного значення слова і відображає різні відношення, що виявляються у процесі використання слів у текстах. Слово є складною лексико-граматичною одиницею. Вивченням граматичних властивостей слова займається граматики (морфологія та синтаксис) [70, с.89].

Структурно-морфемні особливості слів зберігають у собі історичні та синхронні зв'язки, що існують між однокореневими словами, відображають деякі зв'язки між процесом виникнення та використання слова, що характеризують відношення між центральною та периферійною частинами словника, про які можна сформулювати уявлення шляхом словотвірного та морфемного аналізу [71, с.114].

Особливості певної групи слів – власних назв, стійких поєднань слів, термінів – мають незвичайне порівняно з більшістю лексики співвідношення між планом змісту та планом вираження, що відображаються в їх змістовному аспекті, розглядаються в спеціальних (досить специфічних) розділах лексикології – ономастиці, топоніміці, фразеології, термінології.

Властивість слів змінювати свій зміст і виразність у процесі функціонування, у результаті поступового накопичення незначних зрушень, зсувів у використанні, поєднання з іншими словами, у слововжитку є предметом дослідження історичної лексикології та етимології.

Чим багатший словник людини, тим ширше в нього можливості вибору

більш точного та виразного оформлення думки. Сучасна українська мова має величезний словниковий запас. У «Тлумачному словнику української мови» міститься 165 тисяч слів. Це – загальноживана лексика; у словники не увійшли сотні тисяч професійних слів та наукових термінів, назви географічних об'єктів, історичних фактів, багато сотень тисяч імен, прізвищ, прізвищ, прізвиськ.

Лексику як розділ мовознавства вперше запроваджено в шкільну програму з української мови в 70-х роках ХХ століття. Було створено основи лексикології сучасної української літературної мови, почалося комплексне системне розроблення питань змісту, методів і прийомів вивчення лексики як розділу лінгвістики в школі. У ці роки О. Біляєвим, Н. Голуб, О.Кучерук, Л. Мацько, Л. Марченко, Н. Лазаренко, М. Пентилюк, Л. Поповою, Л. Скуратівським та іншими вченими і методистами були проведені дослідження, спрямовані на визначення ролі лексики у формуванні мовних умінь та навичок школярів, визначено зміст навчання, розроблено принципи, методи та прийоми вивчення лексики та фразеології, що отримали розвиток у подальші роки.

Відповідно до розуміння важливості системного підходу до вивчення лексики у шкільному курсі української мови було розроблено чотири етапи роботи над лексичними явищами: пропедевтичний (початкові класи); систематичний (5-6-й класи); аспектне вивчення лексики (7 клас); функціонально-стилістичний (8-9-й класи).

Робота з лексикології в шкільному курсі української мови має вагоме як загальноосвітнє, так і практичне значення. Загальноосвітнє значення лексикології полягає в тому, що її вивчення розширює знання учнів про мову, ознайомлює з однією з одиниць мови – словом, указує на наявні в мові зв'язки між лексикою та іншими рівнями мови: між фонетикою та лексикою, між лексикою та словотвором, між лексикою та морфологією, між лексикою і синтаксисом, між лексикою та стилістикою, формує лексико-семантичний підхід до слова, ознайомлює зі сферами вживання слів, з основними джерелами

поповнення словникового запасу людей, тим самим формуючи правильний погляд на мову як явище, що розвивається.

Практичне значення лексикології полягає в тому, що її вивчення розкриває слово як елемент словникової системи, позитивно впливає на усвідомлення здобувачами освіти специфіки інших мовних одиниць, впливає на оволодіння орфографічними навичками, є основою збагачення словникового запасу учнів і основою роботи зі стилістики. Вивчення лексикології розвиває увагу учнів до значень і вживання слів, виховує в них потребу у виборі відповідного слова для вираження тієї чи іншої думки у власному мовленні, дозволяє обґрунтувати систему вправ з вивчення виражальних засобів художніх творів на уроках літератури, формує вміння користуватися ними. Через інтерес до лексикології розвивається інтерес до української мови в цілому.

В. Новосьолова зазначає, що лексична компетентність є важливим складником мовної компетентності та передбачає усвідомлене й умотивоване оволодіння лексичними засобами мови й уміння користуватися ними. Про сформованість лексичної компетентності свідчить не лише багатий словниковий запас, а й уміння використовувати в мовленні лексичні засоби з метою вираження власної позиції та ставлення до висловленого, здатність доцільно добирати лексичні засоби відповідно до сфери й ситуації [53, с. 19].

О. Кучерук наголошує на тому, що ознаками лексичної компетентності особистості є також володіння навичками ідентифікації лексичних одиниць у зв'язному висловлюванні (мовленні), дотримання учнями лексичних норм української мови; національно-ціннісне ставлення до рідної мови на основі чуття слова; вільне володіння власне українськими лексичними одиницями; здатність швидко й доцільно добирати словесні асоціації з метою програмування та реалізації власне мовленнєвої поведінки в комунікативній ситуації. На думку вченої, лексична компетентність є компонентом предметної мовної компетентності, передусім мовним підґрунтям комунікативної компетентності. О. Кучерук зауважує, що лексична компетентність – це інтегративне особистісне утворення, що сприяє застосуванню лексичних знань

в мовленнєвій практиці, у різних типах мовленнєвої діяльності й ситуативно доцільно користуватися лексичними елементами в процесі спілкування. Дослідниця справедливо зазначає, що формування лексичної компетентності учнів є складним процесом для збагачення словникового запасу школярів, удосконалення їхнього мовленнєвого досвіду; опанування здобувачами освіти лексичними нормами сучасної української мови щодо семантики, творення та функціонування слів; розвитку здатності оригінально добирати лексичні засоби для успішного мовленнєвого спілкування тощо [39].

У лексикології слова вивчаються з погляду:

- їх смислового значення;
- місця в загальній системі лексики;
- походження;
- використання;
- сфери застосування в процесі спілкування;
- експресивно-стилістичного характеру слів.

Різноманітність прийомів та підвищення активності учнів у поясненні значень слів – найважливіше завдання словникової роботи на уроках української мови.

У словниковому складі сучасної української мови містяться лексичні нашарування різних історичних епох. За характером свого виникнення в українській мові лексика розподіляється на великі групи: споконвічно українські слова; запозичені слова.

Лексика поділяється з погляду її стилістичного вживання на стилістично-нейтральну й стилістично-зabarвлену лексику. Функціонування різних шарів лексики зумовлене наявністю різних форм існування української мови. У зв'язку з диференціацією української мови на функціональні стилі розрізняють лексику розмовного, публіцистичного, наукового, офіційно-ділового, художнього і конфесійного стилів [72, с.57].

У процесі історичного розвитку мови в її словниковому складі утворюються слова, які активно вживаються в усіх сферах людського

спілкування. Поряд із цим розрядом слів, що активно функціонує в різних сферах життєдіяльності людей, у словниковому складі виділяються такі лексеми, які не мають широкого вживання в мові носіїв цієї мови. У зв'язку з цим лексика класифікується з погляду *активного та пасивного вживання* [70; 72].

Основним шаром словникового складу української мови є активна лексика – це загальнонародні широковживані слова, які вільно функціонують у різних сферах суспільного життя. Частину словникового складу української мови займає пасивна лексика, до якої належать маловживані слова, у яких є ознаки застарілості чи новизни та які обмежено функціонують у повсякденному спілкуванні.

Активна лексика є частиною словникового складу сучасної літературної мови, яка вживається в повсякденній комунікації в усіх сферах життя суспільства, у різних формах і стилях літературної мови [77, с.251]. Серед активної лексики виділяється основний словниковий фонд – ядро словника, найбільш уживані слова. Критеріями основного словникового фонду є такі ознаки: ці слова вживаються 1) завжди (в часі), 2) всіма, 3) у всіх випадках. Основний словниковий фонд дуже стійкий, він майже не змінюється.

Пасивна лексика є частиною словникового складу літературної мови, яка зрозуміла для всіх, хто володіє мовою, але є рідко вживаною в щоденному спілкуванні. До пасивної лексики належать неологізми та застарілі слова [77, с. 251].

Основа шкільного навчання української мови на сучасному етапі визначає його функціонально-стильова орієнтація. За останні роки відбулося суттєве оновлення змісту освіти в закладах загальної середньої освіти. Новим напрямом у розвитку змісту української мови є навчання мистецтву мовлення, умінню спілкуватися зі співрозмовником, умінню переконувати словом, відстоювати свою думку. Мовленнєве спілкування сприймається як взаємодія для людей з допомогою слів у процесі мовленнєвої діяльності. За своєю суттю спілкування – це передача і сприйняття змісту, тому особлива увага в сучасній

лінгвістиці приділяється основним мовним одиницям, що виконують провідну роль у комунікативному акті – реченні та тексту.

Слово є основною, центральною одиницею мови, тому багато аспектів його вивчення виявляються певною мірою загальними для лексикології та синтаксису, для лексикології та словотвору, для лексикології та морфології. У лексикології слова вивчаються, передусім, як мовні одиниці, назви предметів і явищ навколишньої дійсності.

Лексика сучасної української мови є складною системою, що складається з різних за походженням, за сферою вживання та стилістичною залежністю груп слів. До завдань лексикології сучасної української мови входить дослідження стилістичної диференціації словника, окремих тематичних та лексико-семантичних угруповань слів, їх співвідношення та взаємозв'язок цих одиниць усередині цих угруповань. Окрім того, лексикологія містить низку семасіологічних проблем, що пов'язані зі змістом, зі значенням слів, їх здатністю позначати ті чи інші явища позамовної дійсності. Слово є нерозривною єдністю двох сторін: зовнішньої та внутрішньої. Зовнішню сторону слова складає комплекс звуків, що є звуковою оболонкою слова. Проте не будь-який комплекс звуків – це слово, а лише той, що у цій мові має певне значення (зміст, семантику) [73, с. 65].

Отже, ми з'ясували лінгвістичні основи шкільного курсу лексики, зокрема визначили комплекс вихідних засад мовознавства, що становлять теорію та практику вивчення лексики в школі. Головним поняттям лексикології є вчення про слово як функціонально-структурну одиницю мови. У процесі вивчення лексикології в учнів необхідно сформулювати уявлення про неї як науку, об'єктом дослідження якої є не окремі слова та їх значення, а насамперед лексична система мови в цілому. У шкільному курсі української мови слова повинні вивчатися з точки зору їх смислового значення; місця в загальній лексичній системі; походження й уживання; сфери застосування в процесі комунікації; їх експресивно-стилістичного характеру. У шкільному курсі лексикології передбачено засвоєння таких лексико-семантичних понять:

лексичне значення, однозначні й багатозначні слова, пряме і переносне значення, омоніми, синоніми, антоніми; лексична система мови з погляду походження, активного та пасивного запасу, сфери вживання. Така послідовність засвоєння основних лексичних понять, що пропонується модельними програмами з української мови, у цілому узгоджується з науковими засадами сучасної лексикології.

1.3. Психолого-педагогічні особливості організації навчальної діяльності учнів молодшого підліткового віку

Опрацювання психологічних праць Б. Ананьєва, В. Бондаря, Л. Виготського, П. Гальперіна, М. Жинкіна, Г. Костюка, С. Максименко, В. Семиченко, І. Синиці, О. Смирнова та ін. дало можливість з'ясувати психологічні особливості суб'єктів освітнього процесу – учнів молодшого підліткового віку.

На думку психологів, підлітковий вік – один із найскладніших періодів, що пов'язаний зі становленням особистості. Саме на цьому етапі закладаються основи морального виховання, формуються соціальні настанови, ставлення до себе, до суспільства, формуються цінності та переконання [33; 56; 64; 65].

У психолого-педагогічній літературі немає чіткого визначення меж підліткового віку, різними дослідниками вони визначаються не однаково і охоплюють період від 10 (11) до 16 (17) років (Л. Виготський, А. Мудрик, І. Кон, Г. Абрамова, В. Мухіна, Д. Ельконін, Д. Фельдштейн та ін).

Традиційно підлітковий вік асоціюють із навчанням дітей у середній ланці школи. Це діти від 10-11 до 14-15 років. Межа між молодшим шкільним і підлітковим віком чітко не визначена. Одні вчені розглядають цей віковий період як завершення дитинства та приписують 10-12-річним ті ж риси, що й 8-10-річним, інші вбачають у цьому ж віковому інтервалі всі задатки підлітків і розглядають його в розділі «Психологія підлітків».

Однак 10-12-річні школярі якісно перевершують 6-7-річних у вмінні

застосовувати ефективні мнемонічні стратегії та в умінні давати абстрактні визначення слів. У цьому ж віці діти виявляють металінгвістичні вміння в аналізі мовних метафор, а в усних та письмових висловлюваннях та переказах дітей набагато більше уваги приділяється опису думок і почуттів дійових осіб. Ці рефлексивні досягнення в розвитку когнітивних функцій визначають появу нового рівня мовленнєвого спілкування: особистий досвід може стати предметом комунікації, емоційно-мисленнєвою подією. Новий рівень спілкування, предметом якого є елементи рефлексивного особистого досвіду, може бути тим інтерпсихічним простором, у якому починають розгортатися нові – власне підліткові – процеси розвитку [64, с. 20].

Поява якісно нового рівня самосвідомості, основу якої складає нова позиція школяра щодо себе та оточення, вважають психологічним критерієм початку підліткового віку. Встановлено, що вже у 9-10-річної дитини не просто виникає нове бачення дорослого світу та усвідомлення себе по відношенню до нього, а формується нова соціальна позиція, тобто з'являється такий компонент самосвідомості, який забезпечує якісно нове розуміння соціального світу [56, с.28].

Цей віковий інтервал пов'язаний із усвідомленням «Я» та рефлексією, що обслуговує передусім сферу самосвідомості школяра та його індивідуальні особливості до самозміни, до встановлення межі самостійності як головної рушійної сили всіх аспектів психічного розвитку на перетині молодшого шкільного до підліткового віку [33, с. 54].

У періодизації Д. Ельконіна так само, як і в теорії Л. Виготського, підлітковий період, як будь-який психологічний вік, пов'язаний із появою нового в розвитку. Однак ці новоутворення виникають з провідної діяльності попереднього періоду. Навчальна діяльність здійснює переорієнтацію дитини зі спрямованості на світ до спрямованості на самого себе.

На початку підліткового віку навчальна діяльність переходить на новий, вищий рівень. Вона стає спрямованою на самоосвіту та самовдосконалення учнів. На думку психологів, оцінка власних якостей як засобів розв'язання

завдань, що стоять перед підлітком, істотно важлива для розуміння генези самосвідомості та особливостей психічного розвитку підлітків. Сутність цього факту полягає в тому, що під час розв'язання того чи іншого завдання відбувається орієнтація не тільки на об'єктивні умови та зразок дії, а й на власні якості (особливості, вміння, знання, риси характеру), як на вирішальну умову її розв'язання [64, с. 173].

Психологи, вивчаючи особливості розвитку самосвідомості, зазначають, що особливості стадіального розвитку особистості підлітка простежуються через зміну структури самосвідомості, перебувають у нерозривній єдності трьох сторін: когнітивної (самопізнання), емоційної (ставлення до себе) та регулятивної, інтегральним продуктом яких виступає образ «Я» [33; 56; 64; 65].

Деякі дослідники підліткового віку Л. Виготський, В. Слободчиков, Г. Костюк, О. Сергеєнкова та ін. дійшли висновку, що саме підлітковий вік є тим періодом, коли вже чітко виникає потреба в самовихованні і ведеться активна робота над собою. Це вік становлення самостійності, формування почуття власної гідності, що виявляється в потребі підлітка самовизначитися та самоствердитися серед дорослих [33; 56; 64; 65].

Схильність підлітків до самоаналізу, розвиток особистісної рефлексії є сприятливими передумовами та необхідними чинниками розвитку саморегуляції діяльності. Як уже було сказано, саме в підлітковому віці вперше стає можливим самовиховання особистості, що є важливим складником процесу саморегуляції.

У підлітковому віці відбувається докорінна перебудова структури вольової активності. На відміну від молодших школярів, підлітки значно частіше регулюють свою поведінку з урахуванням внутрішньої стимуляції (самостимуляції). Проте механізми вольової активності у них ще недостатньо сформовані, що ускладнює саморегуляцію на емоційно-вольовому рівні. Неузгодженість у мотиваційній сфері також викликає проблеми саморегуляції. У цей період виникає потреба в серйозній самостійній діяльності, яка може задовольнятися в межах навчання. До кола завдань, які доводиться вирішувати

підлітку, входить і розв'язання питання про те, стати самостійним чи не стати, розпочати вироблення власних оцінок або беззастережно прийняти чужі, зручні зараз. Чимало людей, не відчуваючи потреби в незалежності, так і не стають самостійними. Вони задовольняються простим виконанням чужої волі, наслідують заздалегідь заведений порядок, жодного разу не засумнівавшись у його правомірності. Власної переоцінки, перевірки, власних спроб обґрунтувати «правильність» чужих оцінок вони не роблять чи роблять це настільки невпевнено й нерішуче, що постійно зазнають поразки [56; 64; 65].

У підлітковому періоді відбувається завершення формування механізмів усвідомлення активності. Самосвідомість (пізнавальні та регуляторні аспекти самосвідомості найбільш представлені в рефлексії) може або розвиватися і вдосконалюватися, або «зупинитися» у своєму розвитку як недостатньо значуще психічне утворення. Розвитку самосвідомості та продуктивної самостійності сприяє принаймні вдосконалення системи усвідомленої регуляції діяльності, що виявляє себе у формуванні відповідних умінь саморегуляції [33; 56; 64; 65].

Початок підліткового віку збігається з переходом учнів із початкової школи до середньої. П'ятий клас – кінець дитинства, період безпосередньо попередній підлітковому. У цей час діти здебільшого врівноважені, спокійні, вони відкрито та довірливо ставляться до дорослих, визнають їх авторитет, чекають від вчителів, батьків та інших дорослих допомоги та підтримки. Проте в цей період відбуваються суттєві зміни в соціальній ситуації розвитку та вимогах навчальної діяльності: на зміну одному вчителю приходять кілька вчителів-предметників, розширюється коло спілкування з однолітками, виникає необхідність засвоєння нових навчальних предметів, значно змінюються методи та прийоми навчання.

На момент переходу до середньої школи діти різняться за багатьма параметрами. Такі відмінності існують: 1) щодо навчання – від дуже відповідального до досить байдужого; 2) у загальному розвитку – від високого рівня до дуже обмеженого світогляду та поганого розвитку мовлення; 3) в

обсязі та міцності знань у межах шкільної програми – від відмінного її засвоєння до наявності суттєвих прогалин у знаннях з основних предметів; 4) у способах засвоєння навчального матеріалу – від уміння самостійно працювати та осмислювати матеріал до повної відсутності навичок самостійної роботи поєднанні зі звичкою заучувати дослівно; 5) у навичках долати труднощі в навчальній роботі – від значної завзятості до специфічної звички зараз шукати допомогу в інших через те, що робити важко чи не хочеться; 6) в інтересах – від яскраво виражених пізнавальних інтересів та наявності змістовних занять до майже повної відсутності того й іншого [33, с. 134].

З переходом до підліткового віку пов'язана істотна перебудова навчальної діяльності школяра. Новий, вищий рівень навчальної діяльності визначається ступенем її самостійності. Дослідження учених-психологів засвідчують, що з початку підліткового віку простежується велика різноманітність у рівнях розвитку навчальної діяльності – від найнижчого рівня, за якого можуть бути елементарні вміння організовувати самостійну роботу, через низку проміжних форм, де, наприклад, самостійна робота простежується тільки під час виконання домашніх завдань, до найбільш високого рівня, за якого учнем самостійно засвоюється і новий навчальний матеріал, і навіть нові галузі знань [33, с. 23].

На думку психологів, саме молодший підлітковий вік є сензитивним до переходу навчальної діяльності на більш високий рівень. Навчання набуває нового особистісного змісту стати діяльністю з самоосвіти та самовдосконалення [33; 56; 64; 65]. Незважаючи на те, що для більшості підлітків навчання може стати формальною діяльністю, коли переважають сильні ненавчальні інтереси, а пізнавальні – слабкі чи відсутні, навчальна діяльність у підлітковому віці залишається універсальною. Світ школи, у якій діти перебувають майже щодня, надає основний «матеріал» для більшості звичайних підліткових експериментів, які з навчальною діяльністю безпосередньо пов'язані. Навчальна активність підлітка, яка часом не збігається з традиційною навчальною діяльністю, допомагає вирішити багато проблем

вибору та самовизначення. Підліток відчуває готовність до тих видів навчальної діяльності, які роблять його більш дорослим як у його власних очах, так і в очах однолітків. Така готовність може бути одним із мотивів навчання.

Важливим стимулом до навчання молодших підлітків також є прагнення домогтися визнання однолітків, зайняти певне становище у класі. Водночас для підлітка продовжують мати значення оцінювання його діяльності та результатів, оскільки висока оцінка дає можливість підтвердити свої здібності. Для підлітка стають привабливими самостійні форми занять. Йому це імponує, і він легше засвоює способи дії, коли вчитель є лише помічником.

У навчальній діяльності та в процесі спілкування відбуваються вікові психологічні зміни в підлітків. Наприклад, розвиток інтелекту характеризується тим, що підліток набуває здатності до гіпотетико-дедуктивних, які мало доступні дітям молодшого віку. Найчастіше період становлення цієї здібності характеризується феноменом теоретизування. У цей період свого розвитку підлітки починають активно цікавитися проблемами спілкування, пошуку сенсу життя, самовдосконалення, соціальної справедливості і т. д. Як ми вже відзначали, це пов'язано з тим, що в цей час відбувається розвиток самосвідомості.

Основними завданнями розвитку в підлітковому віці психологи вважають: 1) оволодіння базовими шкільними знаннями та вміннями; 2) формування вміння навчатися в середній школі; 3) розвиток навчальної мотивації та інтересів; 4) розвиток навичок співпраці з однолітками, вміння змагатися з іншими, правильно та різнобічно порівнювати свої результати з успішністю інших; 5) формування вміння досягати успіху та правильно ставитися до успіхів та невдач, розвиток впевненості в собі; 6) формування уявлення про себе як про людину з великими можливостями розвитку [65, с. 37].

Учителі, які працюють із цими учнями, намагаються вирішити всі завдання розвитку одночасно, тому що вони не відрізняються від п'ятикласників та інших учнів середньої школи, висуваючи до всіх однакові

вимоги. Досвід засвідчує, що педагоги та батьки найчастіше одночасно «одорослюють» п'ятикласників і вимагають від них організованості, самостійності та підкреслюють їхню «дитячість», створюючи двоїстість системи вимог та суперечливість відносин.

У середніх класах школи висувуються вищі вимоги до довільності поведінки, вміння виконувати свідомо поставлені цілі, здійснювати саморегуляцію поведінки. До кінця молодшого шкільного віку в учнів повинні бути сформовані такі новоутворення, як довільність, вміння становити внутрішній план дій, здатність до саморегуляції. Найчастіше навчальні проблеми дітей у середній школі зумовлені саме недостатнім рівнем їхнього розвитку. Тому в молодшому шкільному віці мають бути сформовані основи навчальної діяльності як форми саморозвитку, ті, що називають «уміннями вчитися», тобто організовувати свою навчальну діяльність так, щоб максимально повно сприймати та засвоювати навчальну програму за допомогою оптимальних способів засвоєння та переробки інформації [56, с. 92].

У підлітковому віці відбувається подальше формування навчальної діяльності, ускладнення її компонентів. Сформованою навчальною діяльністю вважається така діяльність учнів, коли вони, спонукаючись прямими мотивами навчання, можуть самостійно визначати навчальні завдання, обирати раціональні прийоми та способи їх вирішення, контролювати та оцінювати свою роботу [56, с.95]. Саме в підлітковому віці з появою нового у психічному розвитку дитини з'являється можливість переходу навчальної діяльності на новий рівень її розвитку.

Навчальна діяльність, як і будь-яка інша, має свою психологічну структуру, тобто певний склад функціональних компонентів довільної усвідомленої регуляції. Аналіз літератури засвідчив, що деякі компоненти навчальної діяльності збігаються з частинами функціональної структури системи саморегуляції довільної активності людини. Серед основних компонентів системи усвідомленого регулювання діяльності психологи виділяють: цілі діяльності, моделі значущих умов, програми дій, критерії

успішності, оцінку та корекцію результатів [56; 64; 65].

Психологічна, тобто регуляторно-когнітивна структура навчальної діяльності, складається з таких компонентів усвідомленої регуляції: прийняття та утримання мети; виділення значущих умов та ознак виконання діяльності; планування, доцільність та оптимальність способів виконання; контроль виконавчих дій та результату; корекція виконуваної діяльності; і когнітивних процесів, що їх обслуговують: уваги, пам'яті, мислення, рефлексії та мови [654, с. 23].

У підлітковому віці створюються передумови для того, щоб школяр брав участь у регуляції власної навчальної діяльності, що характеризуватиме його як суб'єкта цієї діяльності. У підлітків з'являється прагнення ставити цілі та планувати свою навчальну діяльність; прагнення до здійснення самостійної діяльності та її оцінки; прагнення брати участь у «дорослій» діяльності (вони із задоволенням виконують деякі функції вчителя – створення дидактичного матеріалу, складання контрольних робіт та їх перевірка, визначення форм «іспиту» та участь у його проведенні тощо). У зв'язку з цим особливої актуальності набуває формування регуляторних процесів, механізмів самосвідомості, що дозволяють людині виступати справжнім суб'єктом власної діяльності, поведінки, самостійно визначати шляхи свого розвитку. Для того, щоб учень ставав суб'єктом навчальної діяльності, у нього має бути сформована система чітких уявлень про свої можливості під час розв'язання різних видів завдань саморегуляції, а також має бути напрацьована система навичок та умінь, пов'язаних із цими уявленнями. Набути цих умінь і навичок школяр зможе тільки в реальній діяльності, перш за все разом з дорослим, який покаже, як це робиться, допоможе в організації своїх зусиль для досягнення мети, спрямує активність у потрібному напрямі. Надалі учень намагається сам організувати свою діяльність, спрямовану на досягнення цілей, спочатку сформульованих учителем, а потім і самостійно.

Аналіз психолого-педагогічної літератури дозволяє нам дійти такої думки, що створення умов для розвитку учня, що вміє навчатися, сприяє

розвитку всіх компонентів навчальної діяльності, а це сприяє розвитку саморегуляції діяльності та допомагає школярам стати не тільки об'єктами педагогічних, виховних впливів вчителів та батьків, але, головним чином – суб'єктами процесу навчання та виховання. До умов ефективного розвитку саморегуляції діяльності ми відносимо:

- урахування індивідуально-психологічних особливостей віку під час організації навчання, опертя на психологічні новоутворення як попереднього, так і теперішнього вікового етапу;

- зміна схеми взаємодії вчителя та учнів. Схема суб'єктно-суб'єктного, рівнопартнерського навчального співробітництва вчителя та учнів у спільному дидактично організованому вчителем, розв'язанні учнями навчальних завдань. Інформаційно-контрольовальні функції повинні все більше поступатися місцем власне координаційним;

- переорієнтація процесу навчання на постановку та розв'язання учнями конкретних навчальних завдань (пізнавальних, дослідницьких, перетворювальних, проєктних тощо);

- організація самостійної діяльності учнів, надання школяреві можливості самостійно обирати раціональні способи та прийоми розв'язання навчальних завдань, робити самостійні відкриття;

- формування в учнів власної навчальної потреби у виробленні ними узагальнених способів та прийомів навчальної діяльності, у засвоєнні нових знань, у формуванні більш досконалих умінь у всіх видах досліджуваної діяльності;

- створення пізнавальних ситуацій, тобто середовища, у якому школяреві легше розкривати себе, усвідомлювати свої можливості та здібності;

- підтримка в підлітків інтересу до власного розвитку та своїх змін, відзначення тих зусиль, які школяр докладає до розв'язання різних ситуацій. Постановка перед учнями завдань з саморозвитку, формування вміння діяти відповідно до мети;

- використання на уроці колективних та діалогових методів навчання;

організація спільної діяльності з однолітками, яка сприяє розкриттю особистісних якостей системи саморегуляції школяра;

– розкриття перед учнями мети навчальних дій та стимуляція учнів до самостійного їх відкриття.

Отже, підлітковий вік є одним із головних періодів розвитку саморегуляції діяльності. Саме цей час у розвитку психіки поєднує все необхідне для засвоєння навичок саморегуляції діяльності. Підліток готовий до нових видів навчальної взаємодії, його залучають до самостійної форми організації своєї діяльності та виконання завдань вчителя. Усе це необхідно враховувати під час організації навчання дітей підліткового віку, зокрема використання інноваційних методів вивчення лексикології в школі.

Висновки до першого розділу

У першому розділі магістерської роботи було досліджені теоретичні засади провадження інноваційних методів навчання лексикології на уроках української мови.

Було з'ясовано, що інновація – це не будь-яке нововведення, а лише таке, що підвищує ефективність системи. Отже, інновація – це, з одного боку, процес реалізації, з другого – це діяльність із запровадження нового в певній соціальній діяльності. Освітні інновації – це нововведення, призначене для розв'язання актуальної проблемної ситуації, суттєві зміни в змісті освіти, методах навчання, підготовка уроків та їх проведення, форми контролю якості навчання.

Аналіз теоретичних праць доводить, що педагогічній теорії і практиці використовувалися різні терміни «педагогічна майстерність», «творчість учителя», «передовий педагогічний досвід», «оновлення педагогічної діяльності», «творча лабораторія вчителя», «педагогічне новаторство», «новаторський педагогічний досвід» тощо.

Інноваційна технологія – сукупність прийомів та методів, спрямованих на вивчення, актуалізацію та оптимізацію діяльності, у результаті якої

створюються та матеріалізуються нововведення, що викликають якісні зміни в різних сферах життєдіяльності, орієнтовані на раціональне використання матеріальних, економічних та соціальних ресурсів.

Інноваційні методи – це методи, засновані на використанні сучасних досягнень науки та інформаційних технологій в освіті, спрямовані на розвиток творчих здібностей та самостійності (методи проблемного та проєктного навчання, дослідницькі методи, тренінгові форми, що передбачають актуалізацію творчого потенціалу та самостійності учнів).

На сьогодні з найбільш актуальних інноваційних методів навчання можна виділити такі: проблемна та ігрова технології, технології колективної та групової діяльності, імітаційні методи активного навчання, методи аналізу конкретних ситуацій, метод проєктів, навчання у співпраці, креативне навчання, інтерактивне навчання, інтегровані уроки, адаптивне навчання, інноваційна освітня проєктна діяльність, лекція-пресконференція, лекція-бесіда, лекція-візуалізація, лекція-диспут та ін.

Було досліджено лінгвометодичні засади вивчення лексикології в школі. У лінгвістиці утвердилася думка про лексику як систему, що знайшло вираження у визнанні факту того, що в мові існують різні групи слів, які протиставляються за значенням, формою, ступенем подібності форм і значень; за характером відношень, у яких можуть перебувати слова, що утворюють конкретну групу.

У процесі функціонування мови виявляються різні характеристики, властивості, особливості слів – такі, як, наприклад, статистичні, стилістичні характеристики, граматичні властивості, структурно-морфемні ознаки, властивості слів змінювати свій зміст та виразність у процесі функціонування та інші. Вони становлять інтерес для лексикології, оскільки мають відношення до змістовної сторони словесного знака (до його семантики).

Опрацювання психологічних праць дало можливість з'ясувати психологічні особливості суб'єктів освітнього процесу – учнів молодшого підліткового віку. Ми з'ясували, що підлітковий вік – один із найскладніших

періодів, який пов'язаний зі становленням особистості. Саме на цьому етапі закладаються основи морального виховання, формуються соціальні настанови, ставлення до себе, до суспільства, формуються цінності та переконання.

Цей віковий період пов'язаний із усвідомленням «Я» та рефлексією, що обслуговує передусім сферу самосвідомості школяра та його індивідуальні особливості до встановлення межі самостійності як головної рушійної сили всіх аспектів психічного розвитку на перетині молодшого шкільного до підліткового віку. З огляду на це молодший підлітковий вік є сприятливим періодом до провадження інноваційних технологій в освітньому процесі.

РОЗДІЛ 2

УПРОВАДЖЕННЯ ІННОВАЦІЙНИХ МЕТОДІВ ПІД ЧАС ВИВЧЕННЯ ЛЕКСИКОЛОГІЇ УЧНЯМИ 5-6-Х КЛАСІВ

2.1. Стан досліджуваної проблеми в шкільній практиці: аналіз чинних програм і підручників з української мови

У Державному стандарті базової загальної освіти визначено ключові компетентності, серед яких однією з найголовніших є вільне володіння державною мовою, зокрема «здійснювати комунікацію в усній та письмовій формі на основі знання функцій мови, ресурсів (лексики, граматики) і норм сучасної української літературної мови...» [19].

У мовно-літературній галузі визначено комунікативний потенціал, зокрема передбачено формування таких умінь, як «розуміти, аналізувати й інтерпретувати інформацію», «висловлювати думки, почуття, погляди в усній та письмовій формі», «дотримуватися культури мовлення та норм мовленнєвого етикету», «розв'язувати нестандартні завдання з використанням потенціалу української мови» [19].

Проаналізувавши перелік умінь і навичок, ми дійшли висновку, що комунікативний потенціал мовно-літературної галузі пов'язаний із вивченням саме шкільного розділу «Лексика», зокрема ефективна комунікація може бути забезпечена шляхом збагачення активного й потенційного словникового запасу учнів; формування вмій оцінювати власне та чуже мовлення з точки зору точного, доречного та виразного слововживання, дотримання основних лексичних норм як в усному, так і писемному мовленні, уміння розпізнавати й характеризувати основні види виражальних засобів лексики (синоніми, антоніми, омоніми тощо) у мовленні, доречно використовувати сталі вирази в мовленні; розвиток навичок лексичного аналізу слів, визначення лексичного значення слова, пояснення значень багатозначних слів, стилістичного забарвлення слів, сфери вживання, підбір синонімів, антонімів, паронімів;

формування вміння використовувати словники різних видів, оволодіння основними стилістичними ресурсами лексики. Отже, можемо висновкувати, що розділ «Лексика» відіграє важливу роль у навчанні та подальшому становленні особистості учня, а саме для досягнення ним тих головних цілей, які визначені державним замовленням.

Відповідно до Концепції «Нова українська школа» та Державного стандарту базової середньої освіти (2020) розроблено дві модельні навчальні програми з української мови для 5-6 класів, за якими сьогодні навчаються учні: авторами першої програми є Н.Б. Голуб, О.М. Горошкіна [48], а другої – О.В. Заболотний, В. В. Заболотний, В. П. Лавринчук, К. В. Плівачук, Т.Д. Попова [49]. Обидві модельні програми рекомендовані до провадження Міністерством освіти і науки України» (наказ Міністерства освіти і науки України від 12.07.2021 № 795) та є основою для розроблення навчальної програми предмета «Українська мова» учителями-словесниками.

Загалом у сучасній школі склалися такі етапи вивчення лексики: *початковий* (1–4 класи), *спеціальний* (5–6 класи), *аспектний чи повторювальний* (7 – 9 класи).

На *початковому етапі* відбувається практичне ознайомлення зі словом, яке протиставляється реалії; зі словами, близькими та протилежними за змістом. Практичним шляхом учні ознайомляться також із багатозначними словами.

На *спеціальному етапі* вивчаються лексичні поняття, що характеризують слово щодо його значення, вживання і походження, а також формуються навчально-мовні лексикологічні вміння знаходити досліджувані явища, вживати їх у власному мовленні, користуватися різними тлумачними словниками. Ці відомості вивчається у 5-6 класах.

На *аспектному (чи повторювальному) етапі*, по-перше, розглядаються лексичні явища, вивчені на спеціальному етапі, у порівнянні з граматичними явищами; по-друге, повторюються знання, отримані з лексикології, і закріплюються лексичні вміння.

У модельній програмі з української мови (автори Н.Б. Голуб, О.М. Горошкіна) вивчення всіх тем розділу «Лексикологія» здійснюється в 5-му класі. Лексичні поняття, пов'язані зі значенням слова, їх уживанням та походженням, введено в 5-му класі. Автори програми вважають, що вивчення лексики в 5-му класі створює найбільш сприятливі умови і для її засвоєння, і для формування різних лексичних умінь та навичок, а також для реалізації міжпредметних зв'язків української мови та літератури.

Пріоритетність модельної програми виявляється у зміні уявлень учнів про мову, в усвідомленні того, що мова є не лише складною системою, а й живим організмом, багатовіковим носієм мудрості, надійним інструментом пізнання й порозуміння, ефективним засобом самовираження людини, джерелом естетичної насолоди.

У модельній програмі з української мови (автори Н.Б. Голуб, О.М. Горошкіна) передбачено такий **зміст мовних тем з лексикології**: Лексичне значення слова. Однозначні й багатозначні слова. Тлумачний словник. Групи слів за значенням: синоніми, антоніми, омоніми. Пароніми. Словники антонімів, синонімів, омонімів, паронімів. Групи слів за походженням: власне українські й запозичені (іншомовного походження) слова. Написання слів іншомовного походження. Словник іншомовних слів. Активна й пасивна лексика української мови: застарілі слова (архаїзми й історизми), неологізми. Письменницькі новотвори. Групи слів за вживанням: загальноживані й обмеженого вживання. Стилiстично забарвлені слова. Діалектні, професійні слова й терміни, сленг, просторічні слова. Лексична помилка. Суржик [48].

У модельній програмі з української мови (автори Н.Б. Голуб, О.М. Горошкіна) визначено такі **очікувані результати**: вирізняє лексичні явища у своєму та чужому мовленні, пояснює їхню суть; порівнює та зіставляє слова, що належать до певних груп за вивченими ознаками; виокремлює та розрізняє значення багатозначних слів, синонімів, пряме й переносне значення; розрізняє відому і частково нову для себе інформацію; виявляє і виправляє

помилки, допущені в тексті з урахуванням засвоєних мовних норм; вживає слова відповідно до їхнього лексичного значення; збагачує власне мовлення використовуючи різні джерела; користується різними видами словників; визначає окремі деталі, що сприяють або заважають комунікації [48].

Відповідно до модельної програми «Українська мова. 5-6 класи» для закладів загальної середньої освіти (автори О. В. Заболотний, В.В. Заболотний, В.П. Лавринчук, К.В. Плівачук, Т.Д. Попова) вивчення розділу «Лексикологія» здійснюється у 5-6 класах.

Особливістю програми є те, що вивчення лексикології спирається на теорію закономірностей засвоєння рідної мови та принципи навчання мови та мовлення; загальнометодичні засади збагачення словника учнів: екстралінгвістичний, історичний, багатофункціональний, стилістичний, принцип міжрівневих та внутрішньорівневих зв'язків, а засвоєння лексичних явищ здійснюється шляхом використання різних видів і жанрів народної творчості. Принципова відмінність програми виявляється у вивченні української мови як засобу комунікації, у формуванні вмінь і навичок як інструментальної основи компетентності та важливого чинника входження громадянина в соціум.

Особливу увагу в підручнику приділено розширенню словника учнів. Зміст словникової роботи на уроках передбачає роз'яснення (семантизацію) незнайомих учням слів та окремих значень багатозначних слів. Семантизація є основою для засвоєння комунікативного потенціалу слова. У межах реалізації семантизації слів в підручнику можна простежити такі прийоми: підбір синоніма чи антоніма (порівняння незнайомого слова з відомим дітям синонімом чи антонімом); логічне визначення (використання родо-видових понять); етимологічний прийом, прийом словесного опису; структурно-семантичний прийом із опорою на словотворення, що передбачає тлумачення похідного слова.

У модельній програмі «Українська мова. 5-6 класи» для закладів загальної середньої освіти (автори О. В. Заболотний, В. В. Заболотний,

В.П. Лавринчук, К.В. Плівачук, Т. Д. Попова) вивчення лексикології розподілено таким чином: у 5-му класі вивчаються такі **основні мовні поняття**: Лексичне значення слова. Однозначні й багатозначні слова (повторення). Використання багатозначних слів у прямому й переносному значеннях (повторення). Роль слів у переносному значенні в художньому стилі мовлення. Синоніми (повторення і поглиблення). Синонімічний ряд. Роль синонімів у мовленні. Використання синонімів як засобу зв'язку речень у тексті та для уникнення невиправданих повторів слів. Антоніми (повторення і поглиблення). Роль антонімів у мовленні. Антоніми в прислів'ях і приказках. Омоніми (повторення і поглиблення). Розрізнення омонімів і багатозначних слів. Пароніми. Лексична помилка (практично). Тлумачний словник, словники антонімів, синонімів, омонімів, паронімів (практично).

У 6-му класі продовжується вивчення лексикології, зокрема діти ознайомлюються з групами слів за походженням та вживанням, а також написанням слів іншомовного походження.

Визначено такі основні мовні поняття: Групи слів за походженням: власне українські слова та слова іншомовного походження (запозичені). Словник іншомовних слів. Лексична помилка (тавтологія, калькування, росіянізми, вживання слів у невласливих значеннях тощо) (практично). Написання слів іншомовного походження: букви и, і; правопис м'якого знака й апострофа; подвоєння букв. Активна і пасивна лексика української мови: застарілі слова (архаїзми й історизми), неологізми. Групи слів за вживанням: загальноживані та стилістично забарвлені слова, діалектні, професійні слова й терміни, просторічні слова. Пароніми (практично) [49].

Відповідно до модельних навчальних програм розроблено пілотні шкільні підручники «Українська мова. 5 клас» (авт. Н.Б. Голуб, О.М. Горошкіна), «Українська мова. 5 клас» (авт. Заболотний О.В., Заболотний В.В., Попова Т.Д.), «Українська мова : підручник для 5 кл. закладів загальн. середн. освіти» (А.В. Онатій, Т. П. Ткачук). Здійснимо їх аналіз.

У підручнику «Українська мова. 5 клас» (авт. Голуб Н.Б.,

Горошкіна О.М.) [12], найбільш наочно виявляється зв'язок лексики з життям суспільства: поява нового явища вимагає слова для його позначення, вилучення з уживання якогось предмета, явища спричиняє поступове забування слова, що слугувало його назвою.

Вивчення лексики за цим підручником істотно поповнює знання школярів про лексику української мови. Учні ознайомлюються з однією з основних одиниць мови – словом (разом зі звуком і реченням), а також фразеологізмом, що має лексичне та граматичне значення, а також з тим, що слово та фразеологізм пов'язані з іншими одиницями мови. Школярі дізнаються про джерела поповнення словникового запасу мови, про членування лексики за територіальними та соціальними ознаками. Учні отримують відомості про те, що слова та фразеологізми в мові не ізольовані один від одного, а об'єднані в групи. Вивчення лексикології вказує на багатство словникового запасу української мови.

Особливо важливим у процесі вивчення лексикології за аналізованим шкільним підручником є розвиток у школярів лексико-семантичного погляду на слово. Лексико-семантичний аналіз слова виявляється в умінні учнів виділяти в слові лексичне значення (на противагу граматичних значень) і встановлювати семантичні (сміслові) зв'язки цього слова з іншими словами.

Ці вміння спеціально формуються щодо лексики і закріплюються за допомогою різних вправ і завдань, уміщених у підручнику, зокрема:

мовних: «Прочитайте і запишіть слова. Пригадайте способи тлумачення значень слів. Усно поясніть, що вони означають» (вправа 10, с. 9);

мовленнєвих: «Напишіть есе «Книжка в моєму житті». У разі потреби скористайтеся схемою» (вправа 23, с.24);

пошукових завдань: «Доберіть і запишіть десять слів, які, на ваш погляд, можуть бути незнайомі вашим однокласникам та однокласницям. Підготуйте усне пояснення або презентацію лексичних значень» (вправа 16, с.11)

Формування лексичних умінь у підручнику здійснюється послідовно в

межах усього курсу вивчення української мови за допомогою таких завдань: визначення значення слова, знаходження багатозначних слів; підбір синонімів (антонімів, омонімів і т. д.) до цього слова; вибір лексичних одиниць та пояснення умов вибору; угруповання лексичних явищ; складання словникової статті; складання таблиць та опорних схем лексичних явищ; лексичний розбір; редагування речень та текстів. Збагаченню лексики сприяє робота з емоційно-експресивними засобами мови (тропами), що забезпечує розвиток мовної інтуїції та образне мислення.

Підручник «Українська мова» для 5 кл. закладів загальної середньої освіти (автори А. В. Онатій, Ткачук Т. П.) [55] відзначається методичною цілісністю, внутрішньою логікою розташування матеріалу, ретельним поясненням складних лексичних явищ, нестандартними завданнями, систематизацією досить складного для засвоєння матеріалу, здатністю забезпечувати диференційований підхід на рівні сприйняття, розуміння, тлумачення тексту, а також у диференціації ступеня допомоги учню під час виконання завдань.

У підручнику лексикологічні вміння формуються за допомогою спеціальних вправ: зокрема:

1) знаходження лексичного явища, що досліджується, серед слів, у словосполученні, у реченні або у зв'язному тексті (за зразком і без нього). Щоб виконати цю вправу, учні повинні вказати на характерні ознаки кожного з лексичних явищ;

2) добір прикладів, що ілюструють лексичне досліджуване явище. Слова для цієї вправи учні підбирають з друкованих чи електронних джерел;

3) визначення ролі досліджуваного лексичного явища в тексті. За допомогою цієї вправи створюються умови не тільки для закріплення функціональних властивостей вивчених лексичних явищ, але й для розуміння лексико-виражальних засобів у творах різних стилів;

4) групування лексичних явищ, що досліджуються;

5) знаходження та виправлення лексичних помилок;

5) складання таблиць лексичних явищ.

Варто відзначити ілюстративне оформлення сучасного підручника та його змістове наповнення, що відповідає віковим особливостям п'ятикласників та їхнім інтересам і пізнавальним потребам.

Уміщено цікаві вправи, зокрема:

мовленнєві: «Розкажи про свій улюблений мультфільм, використовуючи синоніми з таблиці. Добери до поданих слів синоніми з правої колонки. Відповідь запиши» (вправа 46, с.34); «До кожної з поданих ситуацій запропонуй текст ефективного повідомлення з 3-4 речень. Запиши їх у зошит» (вправа 21, с.19);

робота з тлумачним словником: «З'ясуй значення виділених у тексті слів за допомогою тлумачного словника. Відповідь запиши в зошит. Яке з чотирьох значень слова «корпус» використав автор цього тексту? Дивись коментар експерта на с. 19» (вправа 22, с.20);

завдання, спрямовані на **формування умінь застосовувати знання на практиці:** «Запиши список речей, які ти взяв би/взяла б із собою для поїздки на етнофестиваль, використовуючи лише багатозначні слова (щонайменше три слова)) (вправа 26, с.22);

вправи на **зіставлення чи порівняння:** «Поєднай назви кольорів з іменниками так, щоб прикметники зберігали пряме значення» (вправа 30, с.24);

стилістичні вправи: «Випиши словосполучення, обираючи з поданих синонімічних пар ті слова, які підходять за змістом. Прочитай уривки з книжки Льюїса Керрола «Алісині пригоди у Дивокраї». Випиши підкреслені слова, добери до них синоніми») (вправа 53, с.37) тощо.

Отже, вивчення лексикології в школі має як пізнавальні (освітні), так і практичні цілі. Пізнавальна мета роботи з лексикології передбачає формування у школярів наукового світогляду, озброєння їх основами знань про лексику української мови, розвиток в учнів мовленнєвого естетичного ідеалу. Реалізація пізнавально-естетичного завдання також базується на знаннях школярів про властивості слів, здатних мати, поряд з номінативними, додаткові значення і які

характеризуються функціонально-стилістичними особливостями.

Практична мета вивчення лексикології – формування навчально-мовних лексикологічних умінь – сприяють створенню передумов для роботи з української мови в різних напрямках: з орфографії та граматики, зі збагачення словникового запасу учнів. Ознайомлення з лексичними явищами створює основу для роботи з розвитку мовлення учнів — зі збагачення їх словникового та фразеологічного запасу та оволодіння лексико-стилістичними нормами, формування монологічного мовлення.

Отже, нові модельні програми та пілотні підручники з української мови вимагають перегляду технологій навчання, оскільки сучасні запити суспільства передбачають використання новітніх методів і засобів навчання.

З метою стану вивчення лексикології в школі було проведено анкетування серед учителів української мови м. Глухова. В опитування взяли участь 12 учителів-словесників.

Питання в анкетуванні були складені з дотриманням усіх необхідних критеріїв, а саме: точно відповідали меті та характеру нашого дослідження; мали відкритий характер, що сприяло вираженню вчителями своєї думки в повному обсязі та дозволило отримати детальну за змістом інформацію.

Уважаємо за необхідне узагальнити отримані в результаті проведеного анкетування відповіді з метою виявлення ставлення вчителів до процесу навчання лексикології на уроках української мови та орієнтирів його подальшого формування в учнів лексичної компетентності.

Відповідаючи на перше запитання анкети «Як Ви розумієте поняття «лексична компетентність?», більшість респондентів вдавалися до неповних трактувань: *«лексична компетентність – це сукупність знань і вмінь з лексикології»*, *«лексична компетентність передбачає знання лексичного складу мови»*. Проте було зафіксовано й усвідомлене розуміння суті поняття: *«лексична компетентність – це сукупність знань, умінь та навичок, а також здатність дитини пояснювати лексичне значення слова, розуміти його структуру та використовувати відповідно до ситуації спілкування»*.

Аналіз відповідей на запитання «Які проблеми простежуються у формуванні лексики школярів» засвідчив, що педагоги-практики вбачають такі негативні тенденції:

– словниковий запас в учнів 5-х класів порівняно з початковою школою не поповнюється, але змінюється: із нього витісняються споконвічно українські слова, а їх місце займають запозичення («панкейк», а не «млинець», «пазл», а не «головоломка», «пост», а не «повідомлення»).

– більшість споконвічно українських слів не семантизується, учні не розуміють зв'язку слова з позначуванним, тому припускаються мовних помилок («цілий місяць у місті проходив вернісаж», «ми перейшли через гірський курган», «художник намалював репродукцію картини»).

– активне використання в мовленні учнів стилістично зниженої лексики. «Кльово», «фігня», «відвали», «тусовка» – ці та інші стилістично знижені слова ми все частіше чуємо в усному мовленні сучасних школярів, що є ознакою низької мовленнєвої культури та відсутності вміння коригувати та редагувати власне мовлення, свідченням нерозвиненості комунікативного потенціалу слова, відсутність семантизації, усвідомленого сприйняття слова, розуміння лексичного та граматичного значення слова.

Отже, ключовою проблемою в сучасній українській мові є, на думку вчителів, збіднення лексики школярів. Про це розповіли 44% опитаних освітян. Педагоги зазначили, що учні мають «бідний» словниковий запас та використовують значну кількість запозичень без необхідності, на що вказали 14% опитаних.

Аналіз відповідей на запитання анкети «Визначте сучасні проблеми методики навчання лексикології та причини їх появи, запропонуйте Ваші варіанти їх вирішення» дозволив виявити такі проблеми:

– використання застарілих методів навчання, а також навчально-методичних комплексів;

– непропорційне співвідношення теорії та практики у процесі мовної підготовки учня. Учителі наголошують, що «сучасний учень виходить зі школи

з достатнім рівнем теоретичних знань, але не вміє їх використовувати на практиці», «школярі легко можуть відповісти на питання про синоніми, омоніми, антоніми, дати їм характеристику, але водночас вони відчують серйозні труднощі у їх використанні у власному мовленні». Виявлені респондентами проблеми підтверджують нашу думку про необхідність упровадження інноваційних методів навчання замість таких, що позбавлені практичної орієнтованості.

Відповідно до відповідей респондентів на запитання «Назвіть труднощі, які виникають в учнів у процесі вивчення розділу «Лексикологія»», труднощами в процесі навчання найчастіше є:

- невміння пояснити лексичне значення слова;
- учні не розрізняють багатозначні слова і слова-омоніми;
- недостатній рівень умінь працювати зі словниками;
- невміння пояснювати стилістичне забарвлення слів;
- невміння доречно використовувати всі лексичні багатства української мови у власному мовленні.

З огляду на це особливий інтерес викликав аналіз відповідей на наступне запитання: «Як, на Вашу думку, має бути організована методика навчання лексикології в сучасній школі?». Більшість респондентів наголосила на необхідності посилення практичного аспекту методики навчання лексикології, впровадження сучасних технологій навчання, використання оновлених за змістом навчальних посібників.

Отже, ми здійснили аналіз модельних програм з української мови, чинних підручників, результатів анкетування учителів-словесників з метою дослідження стану проблеми вивчення лексикології в школі. Результати аналізу підтвердили нашу думку про необхідність провадження інноваційних підходів до формування в учнів лексичної компетентності відповідно до вимог Нової української школи.

У результаті було виявлено загальні орієнтири розвитку процесу навчання лексикології в школі, серед яких можна виділити: посилення

практичного спрямування курсу української мови; провадження інноваційних технологій під час вивчення розділу «Лексикологія»; урахування особливостей формування лексичної компетентності в учнів як представників нового, цифрового покоління та ін.

2.2. Рівень сформованості знань і вмінь учнів із лексикології

Для продовження наукового пошуку з теми дослідження необхідно було з'ясувати сучасний стан сформованості лексичних умінь учнів, уточнити тенденції у їх формуванні, знайти найбільш складні для засвоєння поняття та визначити умови для оптимізації процесу навчання лексики.

Розглянемо аналітичні результати констатувального експерименту, проведеного в Глухівській загальноосвітній школі I-III ступенів №3 з метою перевірки припущення щодо недостатньо сформованого рівня лексичних умінь в учнів 6-го класу (загальна кількість учасників – 26 осіб).

У процесі дослідження було розроблено критерії і визначено 4 рівні оцінювання знань учнів із лексикології (табл. 2.1.).

Таблиця 2.1.

Рівні та критерії оцінювання знань учнів з лексикології

Рівень знань учнів	Бал	Критерії оцінювання знань учнів
Високий	10-12	Учень ґрунтовно й повно розкриває сутність кожного лексичного поняття. Самостійно визначає лексичне значення слова, відрізняє його від граматичного значення. Може самостійно давати тлумачення лексичного значення слова, взятого з контексту (описово або через підбір синонімів); розрізняє різні значення одного слова та омоніми; визначає зв'язок різних значень одного слова між собою, визначає основу для перенесення; знаходить у тексті вивчені мовні явища: синоніми, антоніми, загальноживані слова та слова обмеженого вживання, застарілі слова, неологізми, запозичення; до цих слів самостійно

		підбирає синоніми та антоніми; групує слова за запропонованим критерієм; визначає функцію вживання мовних явищ (насамперед синонімів) у тексті; користується тлумачними та спеціальними словниками, наводить достатню кількість власних прикладів.
Достатній	7-9	Учень на достатньому рівні розкриває сутність кожного лексичного поняття. Визначає лексичне значення слова, відрізняє його від граматичного значення. Може самостійно давати тлумачення лексичного значення слова, взятого з контексту; розрізняє різні значення одного слова та омоніми; визначає зв'язок різних значень одного слова між собою, визначає основу для перенесення; знаходить у тексті вивчені мовні явища: синоніми, антоніми, загальноновживані слова та слова обмеженого вживання, застарілі слова, неологізми, запозичення; до цих слів самостійно підбирають синоніми та антоніми; групує слова за запропонованим критерієм; визначає функцію вживання мовних явищ (насамперед синонімів) у тексті; користується тлумачними та спеціальними словниками, наводить достатню кількість власних прикладів.
Середній	4-6	Учень на середньому рівні розкриває сутність лексичного поняття. За допомогою вчителя визначає лексичне значення слова, проте не завжди відрізняє його від граматичного значення. Може давати тлумачення лексичного значення окремим словам, узятим із контексту; не розрізняє різні значення одного

		слова та омоніми; не завжди може визначити зв'язок різних значень одного слова між собою, не визначає основу для перенесення; не завжди знаходить в тексті вивчені мовні явища: синоніми, антоніми, загальноновживані слова та слова обмеженого вживання, застарілі слова, неологізми, запозичення; не до всіх слів може підбирати синоніми та антоніми; в учня виникають труднощі щодо групування слів за запропонованим критерієм; не пояснює функцію вживання мовних явищ (насамперед синонімів) у тексті; за допомогою вчителя знаходить слова у тлумачних словниках, наводить не достатню кількість власних прикладів.
Низький	1-3	Учень на низькому рівні розкриває сутність лексичного поняття. Не визначає лексичне значення слова, не відрізняє його від граматичного значення. Не розрізняє різні значення одного слова та омоніми; не завжди може визначити зв'язок різних значень одного слова між собою, не визначає основу для перенесення; не завжди знаходить в тексті вивчені мовні явища: синоніми, антоніми, загальноновживані слова та слова обмеженого вживання, застарілі слова, неологізми, запозичення; не може підбирати синоніми та антоніми; в учня виникають труднощі щодо групування слів за запропонованим критерієм; не пояснює функцію вживання мовних явищ (насамперед синонімів) у тексті; не знаходить слова у тлумачних словниках, наводить недостатню кількість власних прикладів.

Для діагностики сформованості лексичних знань учням було

запропоновано 12 типів запитань (додаток Б). Їх виконання передбачало розуміння фундаментальних теоретичних понять лексикології, аргументоване доведення своїх тверджень та характеристику окремих лексичних понять. Було запропоновано завдання на: 1) розуміння терміна «лексичне значення слова»; 2) методи визначення лексичного значення слова; 3) розуміння терміна «багатозначні слова»; 4) вживання слів у переносному значенні; 5) вживання слів у переносному значенні; 6) знаходження синонімів; 7) знаходження антонімів; 8) підбір антонімів; 9) підбір синонімів; 10) розпізнавання омонімів; 11) тлумачення значення слів із національно-культурною семантикою; 12) тлумачення значення іншомовних слів.

Результати виконання завдань на тему «Лексика» учнями 6-го класу представлені в таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

Результати виконання завдань із теми «Лексикологія» учнями 6-го класу (констатувальний зріз)

№ з/п	Тип завдання	Виконали завдання повністю		Виконали завдання частково		Не виконали завдання	
		К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%
1.	Розуміння терміна «лексичне значення слова»	3	11,5	19	73	4	15,4
2.	Про методи визначення лексичного значення слова.	7	27	11	42,3	8	30,8
3.	Розуміння терміна «багатозначні слова»	8	30,8	12	46,2	6	23
4.	Уживання слів у прямому значенні.	4	15,4	15	57,7	7	27
5.	Уживання слів у переносному значенні	4	15,4	14	53,8	8	30,8

6.	Знаходження синонімів	7	27	13	50	6	23
7.	Визначення слів одного синонімічного ряду.	8	30,8	14	53,8	4	15,4
8.	Знаходження антонімічних пар	3	11,5	18	69,2	5	19,2
9.	Підбір антонімів	4	15,4	19	73	3	11,5
10.	Розпізнавання омонімів	5	19,2	17	65,4	4	15,4
11.	Тлумачення значення слів із національно-культурною семантикою	0		18	69,2	8	30,8
12.	Тлумачення значення іношомовних слів	6	23	11	42,3	9	34,6

Діагностика сформованості лексичних знань учнів 6-го класу передбачала виконання завдань, пов'язана з різноманіттям засвоєння лексичних одиниць української мови.

У якісному аналізі ми орієнтувалися передусім на програмові вимоги, на трактування лексичних понять у шкільних підручниках з української мови, урахували правильність, глибину, логічність відповідей та виконання завдання учнями, вміння обґрунтовувати свої думки, самостійно наводити достатню кількість прикладів для підтвердження своєї думки. Отже, за основний критерій оцінювання брався той обсяг знань і вмінь із лексикології, яким повинні володіти школярі.

Нами були визначено такі **рівні сформованості лексичних знань та вмінь**:

- **початковий** (недостатній): учням виконано 30–49% завдань; відповідає 1-3 балам;
- **середній**: 66–75% успішно виконаних завдань; відповідає 4-6 балам;
- **достатній**: вище базового (правильно виконано понад 75% завдань;

відповідає 7-9 балам);

- **високий** (повністю та безпомилково виконана робота).

З 26 шестикласників високий (максимальний) рівень сформованості лексичних знань діагностований у 2 осіб, вищий за середній (вищий за базовий) – у 3, середній (базовий програмний) – у 9, нижчий за середній (базовий) необхідний – у 9, низький (формальний) – у 3 учнів.

Перше тестове запитання передбачало з'ясувати, чи розуміють шестикласники поняття «**лексичне значення слова**». Відповіді школярів на перше запитання є свідченням того, що учні не досить чітко усвідомлюють лексичне значення слова. Правильну повну відповідь дали 11,5% учнів, зазначивши, що лексичне значення слова – це *«зміст слова, закріплений у свідомості людей зв'язок певного звучання з певним явищем дійсності, поняттям, дією»*. 73% опитаних не розрізняють поняття «лексикологія» та «лексичне значення слова», тому й дали неправильну відповідь, зазначивши що *«лексичне значення – це словниковий склад мови»*. Виявилися також такі учні, які не мають елементарних уявлень про лексичне значення слова, тому й обрали відповідь – *«група слів, схожих за звучанням слова, однакові за значенням»* чи *«наука про значення слова»*. Таких учнів виявилось 15,4% осіб.

Друге тестове завдання «**Про лексичне значення слова ми дізнаємося з...**» ставило за мету з'ясувати, чи вміють школярі працювати зі словниками та чи знають види словників. Правильну відповідь дали 27 %, зазначивши, що про лексичне значення слова ми дізнаємося з тлумачного словника. 42,3% інформантів дали неправильну відповідь, вказавши на фразеологічний словник, не врахувавши того, що у фразеологічному словнику подано тлумачення стійких словосполучень, а не окремих слів. 30,8% опитаних вказали на іншу, теж неправильну відповідь, обравши рядок «орфографічний словник», припустивши грубої помилки, бо в орфографічному словнику подано правопис слів.

За допомогою третього тестового завдання перевірялися знання учнів **про багатозначні слова**. Правильну відповідь дали лише 30,8 % учнів.

Неправильно відповіли 46,2% опитаних. Виявилося, що шестикласники сплутують поняття «багатозначне слово» і «слово, вжите в переносному значенні». З огляду на це більшість указало, що багатозначне слово – це «слово, що вживається в переносному значенні». 23% опитаних вказали теж на неправильні відповіді, що свідчить про недостатню увагу до засвоєння поняття «багатозначні слова».

Наступні четверте та п'яте завдання ставили за мету перевірити, чи вміють школярі визначати **слова в прямому та переносному значенні**. Ми виявили, що ці тестові завдання викликали значні труднощі. Зокрема, 15,4% школярів обрали правильну відповідь, розуміючи утворення слів із прямим і переносним значенням. Більше 50% учнів обрали неправильну відповідь «цікава новина, високий замок, гострий розум», не врахувавши того, що прикметник «гострий» у словосполученні «гострий розум» ужито в переносному значенні. Незначна кількість опитаних (27%) обрали іншу відповідь – «гострий ніж, прекрасний настрій, золоті руки», не усвідомлюючи, що в словосполученні «золоті руки» прикметник вжито в переносному значенні.

Шосте і сьоме тестове завдання ставило за мету з'ясувати, чи вміють школярі знаходити **слова-синоніми** та визначати слова одного синонімічного ряду. Аналіз відповідей засвідчили, що 27% опитаних змогли знайти слова-синоніми та 30,8% учнів правильно вказали на слова одного синонімічного ряду. Для 68,9% опитаних виявилось складним: деякі учні не усвідомлюють, що слова-синоніми належать до однієї частини мови, тому й обрали відповідь «височина, вершина, високий, височінь». Інші (15,4%) теж обрали неправильну відповідь – «мовити, говорити, кричати, слухати», хоча «кричати» і «слухати» не є синонімами. Загальновідомо, що синоніми – це слова, різні за звучанням, але тотожні або близькі за значенням, що нерідко відрізняються стилістичним забарвленням. Формування синонімії у школярів входить до одного з основних компонентів становлення лексико-семантичної системи та є одним із етапів розвитку словникового запасу учнів. Основні труднощі, які

виникають у дітей щодо добору синонімів – це обмежений словниковий запас; проблеми актуалізації словника; невміння виділити суттєві семантичні ознаки у структурі значення слова; здійснювати порівняння значень слів на основі єдиної семантичної ознаки.

У восьмому і дев'ятому завданні необхідно було вказати рядок, у якому всі пари антонімічні, а в наступному – дібрати антонім до слова «ідеальний».

Лише 15,4% учнів виконали це завдання правильно, усвідомлюючи те, що категорія антонімії базується на логічному понятті протилежності. У науці протилежними називають кілька видових понять, що відрізняються один від одного всередині одного родового поняття. Тому й учні правильно обрали слова-синоніми: «радість – горе», «хороший – поганий», «рідний – чужий». Як бачимо, антоніми формулюють видові відношення всередині одного роду, вони співвідносні за значенням, мають спільні семантичні ознаки. Отже, антоніми – слова, протилежні не за всіма своїми ознаками, а лише за одним, більш суттєвим. Більше 60% учнів неправильно виконали завдання, обравши відповідь: «початок – кінець», «чорний – зелений», «білий – золотий». Незначна кількість опитаних (19,2%) не впоралася із завданням.

Результати виконання дев'ятого завдання такі: 15,4% дібрали правильно антоніми до слова «ідеальний», обравши відповідь. Виконали завдання частково- 70% школярів. Не виконали завдання – 11,5% опитаних.

У десятому тестовому завданні необхідно було серед поданих слів розпізнати омоніми. Результати відповідей засвідчили, що лише 19,2% учнів правильно визначили слова-омоніми «моторний хлопець — моторний цех», усвідомлюючи, що омоніми – це явище збігу у звучанні та написанні мовних одиниць, значення яких не пов'язані один з одним. Більшість опитаних (65,4%) не розрізняють омоніми і багатозначні слова, тому й обрали відповідь: «крило літака – крило лелеки». Проте, як відомо, полісемія і омонімія суттєво різняться: значення багатозначних слів мають спільні семантичні ознаки та оснований на них смислові зв'язки. Омоніми не мають жодних загальних ознак та

сміслових зв'язків. Серед опитаних були й такі (15,4%), які замість слів-омонімів обрали протилежні поняття *«радісний – сумний настрій»*, що є неправильно відповіддю.

Традиційно складними для школярів залишаються завдання, пов'язані з історією слова. Так, учням було запропоновано дати **тлумачення 12 українських слів** (завдання 11) з національно-культурною семантикою (*сніданок, галушки, паляниця, смуга, борщ, вибалок; баритися, очолити, линути; кремезний, розкішний, чарівний*) та **7 загальноживаних іншомовних слів** (завдання 12): *чипси, фітнес, селфі, панкейк, користувач, худі, клікати*.

Встановлено, що ніхто із шестикласників повністю не впорався із завданням 11, а із завданням 12 повністю впоралися 23% учнів.

Відповіді на тестові завдання з лексикології є свідченням того, що більшість учнів не досить чітко усвідомлюють основні поняття лексикології, зокрема розуміння лексичного значення слова, синонімії, омонімії, паронімії. Найбільше труднощів виникло в школярів під час виконання останніх тестових завдань – вони не змогли пояснити лексичне значення слів з національно-культурним компонентом та іншомовних слів.

З метою виявлення **лексичних умінь** була розроблена контрольна робота (додаток В). У розумінні термінологічного словосполучення «лексичні вміння» вважаємо за доцільне спиратися на вимоги шкільної програми [48; 49]. Усі лексичні вміння, якими опановують школярі, можна об'єднати в чотири основні групи.

До першої групи належать вміння тлумачити лексичне значення відомих учнів слів, визначати лексичне значення слова в реченні.

Друга група умінь пов'язана з упізнанням та підбором вивчених груп слів: це вміння знаходити в тексті синоніми, антоніми, омоніми, пароніми, застарілі слова, фразеологізми та визначати їх функції.

У третю групу входять вміння щодо використання вивчених мовних одиниць у мовленні: вживати відомі слова у властивому їм значенні, використовувати синоніми, антоніми, омоніми, пароніми, багатозначні слова,

фразеологізми у своїх усних та письмових висловлюваннях.

До четвертої групи входять вміння користуватися різними типами лінгвістичних словників.

Відповідно до визначених лексичних умінь було дібрано серію вправ і завдань.

З метою виявлення вмінь визначати лексичне значення слова в реченні ми запропонували виконати вправу:

Вправа 1. Прочитайте текст. Поясніть лексичне значення виділених слів.

*Хліб мандрує і по суші і по морях-океанах, і в **шахти** спускається, і з космонавтами до зірок літає. За столом двоє чоловіків – молодий і старий – про щось сперечаються над газетою. Чорна ніч перетворилася у білий **морок**. Цей **дрімучий** ліс з бузковим килимом **вересу** під ногами був населений, як і всі ліси на землі, добрими і злими **чарівниками**. Зима, ніби змагаючись з літом, прикрасила **сквери** і сади Києва, запушила кожну гілку.*

Як засвідчили результати виконання цієї вправи, засвоєнню поняття «лексичне значення слова» учителі не надають належної уваги, а це, у свою чергу, призводить до непорозуміння деяких лексико-семантичних понять, а також хибного тлумачення значення слова учнями. Лише 2 учні змогли пояснити значення всіх шести слів, зазначивши слова-синоніми або ввівши їх у словосполучення та речення. 6 школярів пояснили значення чотирьох слів. Для багатьох дітей є не зрозумілим лексичне значення слів «морок» і «верес». 12 шестикласників пояснили значення лише половини слів. 6 учнів не справилися з цим завданням, написавши тлумачення 1-2 слів.

Такі результати засвідчують низький рівень умінь пояснювати лексичне значення слова. Хоча загальновідомим є те, що правильне розуміння значення слова та лексичних понять забезпечує якісне поповнення словникового запасу школярів, а це уможливорює правильне сприйняття тексту і, що особливо важливо, є необхідною умовою для точного та доцільного використання слова в усному та письмовому мовленні. Отже, лексичному значенню слова на уроках

української мови має бути звернена особлива увага.

З метою перевірки рівня сформованості в учнів умінь розпізнавати та добирати групи слів – багатозначні слова, синоніми, антоніми, омоніми, пароніми тощо та визначати їх функції була розроблена серія вправ.

Вправа 2. Складіть словосполучення чи речення, у яких кожне зі слів: *земля, гніздо, голова, сонце, стіна* – вживалося б у прямому та переносному значеннях.

Правильною вважалася відповідь, у якій було складено словосполучення та речення, які відображають пряме і переносне значення слова. Лише 18,3% інформантів виконали вправу на високому рівні. 27% учнів допустили деякі неточності у формулюванні переносного значення. Значна частина опитаних (51,2%) дала частково правильну відповідь, оскільки не змогли ввести в речення слова, які б уживалися в переносному значенні. У 3,5% учнів ця вправа виконана на низькому рівні.

Вправа 3. Визначте лексичне значення слів, що наводяться нижче, відмежовуючи слова-омоніми від багатозначного слова. Складіть речення з кожним словом-омонімом, враховуючи різні значення.

Голосний, світло, тиснути, коло, качка, гаманець, клуб, завод, хворіти.

Це завдання виявилось найскладнішим серед усіх запропонованих для шестикласників. Жоден із учнів не виконав завдання на високому рівні. Лише 19,7% учнів змогли розмежувати багатозначні слова та омоніми на достатньому рівні. На середньому рівні – 57% школярів. 24,3% шестикласників пояснили значення лише декількох слів.

Зафіксовано численні помилки учнів, пов'язані з використанням у мовленні багатозначних слів і омонімів, що свідчать про необхідність систематичної роботи над багатозначністю та омонімією. Школярі не знають, а часто й не вміють використовувати різні значення полісемантичних слів, дуже поширеними є помилки, пов'язані з уживанням у мові слів із переносним значенням.

Вправа 4. Складіть синонімічні ряди, у яких головними будуть слова:

смільвий, скупий, повільний перешкода.

Запропоновану вправу на високому рівні виконали лише 7,3% інформантів. 26% учнів допустили деякі неточності у доборі синонімів до запропонованих слів. Проте значна частина опитаних (55,2%) дала частково правильну відповідь. 3,5% учнів завдання не виконали.

Результати виконання вправи засвідчили, що школярі не цілком усвідомлюють семантичні подібності та розбіжності між компонентами синонімічного ряду, що виявляється в поєднанні слів у тих чи інших умовах дистрибуції, а також синонімізують більш далекі за значенням слова, чим це відображено у словниках.

Типові помилки учнів у роботі з синонімами вказують на низку помилок, що найчастіше трапляються: 1) найпоширенішою помилкою є нерозрізнення синонімів та слів, що перебувають у родо-видових відношеннях; 2) помилкове віднесення до синонімів слів з різним лексичним значенням, але тематично близьких, що належать до однієї лексико-граматичної категорії (наприклад: *смільвість* – *героїзм*); 3) віднесення до синонімів деяких однокореневих слів (*перешкода* – *шкідливість*); 4) сплутування з синонімами форми одного й того ж слова (*повільність* – *повільності*); 5) як синоніми визнаються антоніми (*повільність* – *швидкість*); 6) називання синонімами слів, що належать до різних частин мови та об'єднаних не синонімічною, а іншим мовним зв'язком (*смільвість* – *смільвець*).

Вправа 5. Підберіть до наведених нижче прикметників по два антоніми з урахуванням багатозначності. Складіть з ними словосполучення. *Веселий, повний, м'який, свіжий, солодкий, легкий, добрий, сильний, тонкий, грубий, тупий.*

Результати виконання вправи такі: 9,3% учнів дібрали до поданих слів антоніми, урахувавши багатозначність прикметників. 26% школярів виконали вправу на достатньому рівні: вони дібрали антоніми до більшості прикметників. Проте більшість опитаних (44%) не врахували того, що слова можуть мати декілька значень, з огляду на що й різні антоніми. Наприклад, прикметник

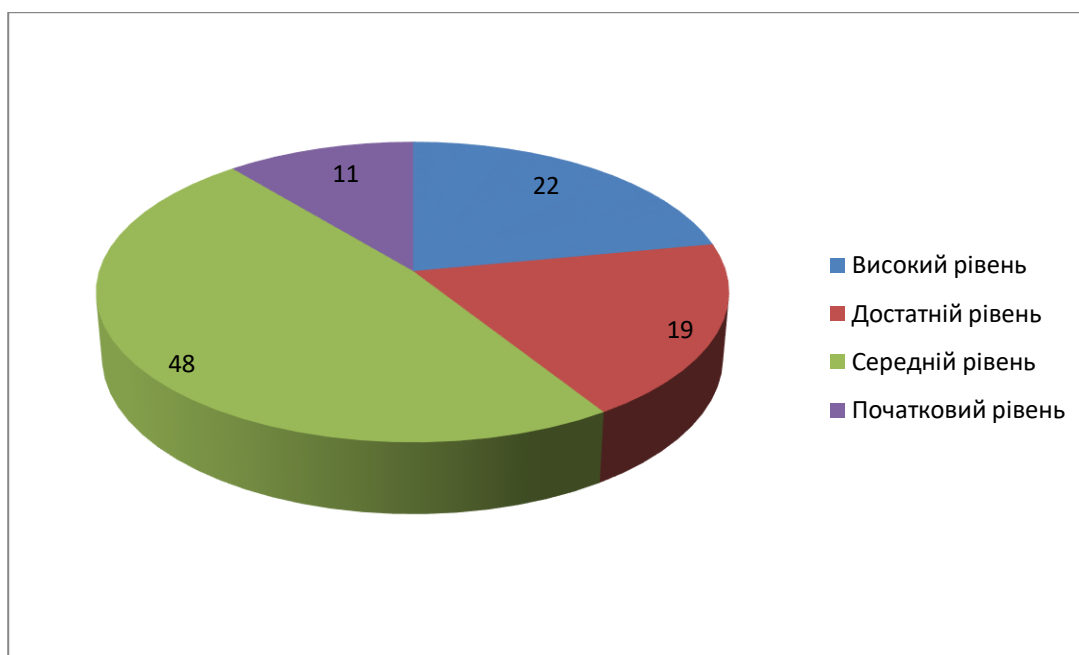
свіжий: *свіжий хліб – черствий хліб, свіжа газета – стара газета*. Для 11,7% учнів це завдання виявилось складним. Це є свідченням того, що на уроках не приділяється достатньо уваги антонімії в межах багатозначності слів. Уважаємо, що необхідно більше використовувати різноманітних вправ з теми «Антоніми», що сприятиме розширенню дитячого лексикону, підвищенню рівня лексичного розвитку, формуванню точності вираження думок, розвитку вміння свідомо вибирати доречні для висловлювання лексичні засоби, що впливатиме на розвиток мовленнєвої комунікації в цілому.

З метою перевірити вміння школярів працювати зі словниками ми запропонували наступну вправу.

Вправа 6. Поясніть значення іншомовних слів, скориставшись словником, складіть з ними речення. *Хобі, аксесуар, гаджет, колекціонер, спагеті, експрес*.

Результати виконання шостого завдання свідчать, що учні в цілому вміють працювати зі словником, тлумачити значення іншомовних слів. Найзмістовніші відповіді дали лише 21,8% учнів, неповні – 40,6%. Частково правильно відповіли 21,8% опитаних. Значний відсоток учнів пояснили значення іншомовних слів, але речення з ними не склали (15,7%).

Отже, результати виконання тестових завдань і вправ із лексикології засвідчили, що учнів можна об'єднати в чотири диференційовані групи: з високим, достатнім, середнім і низьким рівнями сформованості лексичних знань і вмінь, що представлено на діаграмі (рис.2.2.1).

Рис. 2.2.1. Результати сформованості лексичної компетентності в учнів 6-х класів

Підсумки констатувального експерименту засвідчують, що в процесі вивчення лексики на етапі основної загальної освіти учні зазнають значних труднощів у засвоєнні мовного матеріалу, лексичні вміння у них сформовані не повною мірою.

Аналізуючи результати тестування та виконання комплексу вправ з лексикології, можна констатувати, що існують значні прогалини щодо розуміння лексичної системи української мови. Загальні результати констатувального експерименту такі: на високому рівні – 19% учнів, на достатньому – 22, на середньому – 48 %, на початковому – 11 %.

У процесі дослідження були визначені труднощі під час вивчення розділу лексикології. До них належать бідність словникового запасу, проблема вибору лексичних одиниць у писемному та усному мовленні, доречність/недоречність слововживання, обумовленого контекстом. З огляду на це вважаємо за доцільне розробити власну методику вивчення лексикології з використанням інноваційних методів навчання.

2.3. Методичні рекомендації щодо провадження інноваційних методів засвоєння лексикології на уроках української мови в 5-6-х класах

У комунікативно спрямованому навчанні мови одне з провідних місць належить лексикології. Чим багатшим і різноманітнішим є словник мовця, тим точніше висловлює він свої думки і краще розуміє інших людей. Збагачення активного словника здобувачів освіти, удосконалення граматичної будови їх мовлення, оволодіння українським мовленнєвим етикетом значною мірою може й повинно здійснюватися засобами української лексикології.

Сьогодні урок, на якому вивчається лексика, потребує доповнень, коментарів і уточнень у загальнопедагогічному й лінгвістичному аспектах. У процесі глобалізації змінною є сама лексика, тобто як вихідна, базова вона використовується на уроках. Постає проблема поєднання як традиційних, так і нетрадиційних методів навчання. З одного боку, сучасні вчителі не можуть відмовитися від традиційного навчання лексики, а з іншого боку – потрібно використовувати нестандартні технології, щоб уникнути одноманітності та шаблонності з метою підвищення лексичної компетентності школярів.

Інноваційні підходи до вивчення лексикології сприятимуть практичному спрямуванню й допомагатимуть учням оволодіти багатством української мови, відповідальному ставленню до вибору й уживання кожного слова, розумінню його виражальних можливостей, удосконаленню мовленнєвої культури здобувачів освіти.

Основна мета вивчення лексикології в школі – це формування в учнів лексичної компетентності.

На відміну від мовної, *лексична компетентність* становить сукупність лексичних знань, навичок та умінь, що визначають здатність учнів знаходити контекстуальне значення слова, пояснювати його лексичне значення, вживати слово у відповідному контексті. Іншими словами, це здатність учнів до

організованих та взаємозумовлених дій з лексичними одиницями, що спрямована на засвоєння лексики; це оволодіння значенням лексичної одиниці, її графічним оформленням та вимовою, знанням граматичних форм слова та правил поєднання з іншими лексичними одиницями.

Незважаючи на запропоновану дефініцію, поняття «лексична компетентність» було б неповним, якщо б воно охоплювало лише лексичні знання, навички та вміння, тому як складне структурне утворення, лексична компетентність також охоплює мовний, мовленнєвий досвід та особисті якості учнів.

У формуванні лексичної компетентності ми умовно виділяємо кілька рівнів, які розуміємо як процес формування здатності учнів вирішувати комунікативні завдання, пов'язані з практичним використанням лексики в мовленнєвій діяльності на основі набутих знань, навичок та умінь.

Характеризуючи лексичну компетентність учня, можна виокремити такі ознаки, за якими можна визначити рівень її розвитку:

- за рівнем володіння лексичною нормою (знання семантики, функціональних можливостей слова, його дериваційного потенціалу, урахування в процесі комунікації конотативно-прагматичного фону);
- за ступенем вільного оперування словом, виявленого в процесі комунікації.

Рівень розвитку комунікативної компетентності та загалом комунікативні можливості учнів значною мірою визначаються лексичним потенціалом. Саме він забезпечує свободу та ефективність комунікативної поведінки, здатність повноцінної перцепції та активізації інформації, що надходить.

На першому етапі формування лексичної компетентності необхідно розпочинати насамперед із акумулювання емпіричних знань – спостережень за функціонуванням лексичних одиниць у різних комунікативних контекстах (усних та письмових). На цьому етапі організовується семантизація нової лексики – учні отримують уявлення про звуковий та графічний образ лексичної одиниці, формуються зв'язки між словом та його лексичним значенням. Учні

набувають навички ідентифікації лексичних одиниць у комунікативних ситуаціях.

Другий рівень формування лексичної компетентності учнів передбачає формування навичок застосування лексичних одиниць, що вивчаються, встановлення міцних зв'язків між лексичними одиницями та їх значенням. Мовний тренінг лексики, що вивчається, на цьому етапі сприяє консолідації первинних навичок вживання слів у запропонованому комунікативному контексті. Комунікативний фон пропонується на цьому рівні вправ послідовно розкриває діапазон застосування лексичних одиниць, що вивчаються, ілюструючи їх комунікативні можливості.

Третій рівень формування лексичної компетентності пов'язаний із набуттям теоретичних знань про лексичну систему української мови, тобто розширенням лінгвістичного досвіду учнів. Цей рівень передбачає формування навичок встановлення форми, структури та значень слова, сприяючи створенню найбільш міцних вербально-семантичних зв'язків. На цьому рівні відбувається оволодіння формальним аспектом мови, що сприяє розвитку філологічного кругозору учнів.

Завершальний, **четвертий, рівень** формування лексичної компетентності передбачає розвиток умінь вживання лексичних одиниць з метою розв'язання різних комунікативних завдань, тобто таких, вирішення яких вимагає від учнів використання раніше вивчених мовних засобів та індивідуально-мовленнєвого досвіду. Цей рівень компетенції пов'язаний із виконанням практичних дій з лексикою та спрямований на розв'язання різних комунікативних завдань відповідно до умов спілкування, використовуючи необхідні для цього мовні знання, навички та вміння.

Формування лексичної компетентності передбачає розвиток лексичних умінь і навичок. Ураховуючи рецептивний та продуктивний характер мовленнєвої діяльності, вважаємо за потрібне формувати такі види навичок:

1) *продуктивні лексичні навички*, тобто навички правильного вживання лексичних одиниць в процесі говоріння та на письмі згідно з ситуацією

спілкування та метою комунікації;

- 2) *рецептивні лексичні навички*, тобто навички розпізнавання і розуміння лексики активного і пасивного мінімумів під час читання та аудіювання;
- 3) *навички обґрунтованої здогадки* про значення лексичних одиниць, що відносяться до потенціального словника;
- 4) *навички користування різними видами словників* (двомовних, одномовних, тлумачних, перекладних, фразеологічних, тематичних, країнознавчих).

Відмінною особливістю інноваційного навчання лексикології є тип оволодіння знаннями, у якому створюються умови залучення учнів не лише до діяльності, а діяльності творчої. Це досягається:

- 1) використанням різних джерел здобуття знань (інноваційна наочність, тексти з «прозорим» асоціативним рядом);
- 2) видом навчальної діяльності (спостереження та практичні дії переважають над аудіюванням, поясненням вчителя або супроводжують його);
- 3) логікою пізнавального процесу (індукція супроводжує дедукцію);
- 4) урахуванням психології пізнавального процесу, що базується на механізмах творчої діяльності (аналіз через синтез, асоціативний та евристичний, зв'язок емоційного та раціонального).

Саме інноваційні методи сприятимуть формуванню і розвитку перерахованих вище лексичних знань, умінь і навичок. Розглянемо на конкретних прикладах, як можна впроваджувати інноваційні методи під час вивчення лексикології.

1. Метод емпатії є дуже цікавим та ефективним. Суть його виявляється в тому, що людина «вживається» в інший об'єкт чи інші умови. Думки та почуття, які виникають у дитини, є освітнім продуктом, що може бути представлений в усній чи писемній формі. Цей метод вчить розглядати об'єкт з різних точок зору, створювати олюднене, об'ємне його зображення, привчає залучати до пізнання не лише розум, а й почуття. Наприклад:

– Уявіть, що ви потрапили в часи розквіту Київської Русі. Уявіть себе жителями тієї епохи і спробуйте зацікавити читачів розповіддю про свою епоху.

Можна вживати слова із довідки: *князь, княжа дружина, похід, християнство, Софія Київська ...*

– Уявіть, що ви – пожовклий осінній листок, який висить на дереві серед вбраного в осінні шати лісу. Опишіть, які картини природи розкриваються перед вами, особливу увагу зверніть на кольорову гаму побаченого. В описі вживайте слова-синоніми.

– Уявіть, що ви приїхали в Україну з іншої країни і недосконало знаєте місцеву мову. Спробуйте висловитись з місцевими жителями, вживаючи слова іншомовного походження. Чи завжди іншомовні слова доцільно вживати в своєму мовленні?

– Уявіть, що ви Словник синонімів. Розкажіть про себе, про свою роль у мовознавстві. Використайте якомога більше синонімічних слів.

– Уявіть, що ви – явище природи. Назвіть метафоричні дії, які можуть виконувати вітер, дощ, сніг, сонце, місяць, хмари. Запишіть якомога більше метафоричних виразів.

– Уявіть, що вам потрібно описати грозу. Адресатом є ваші однокласники. Підберіть дієслова-синоніми, за допомогою яких можна розповісти про наближення грози; подумайте, які слова ви використали б у переносному значенні. Складіть усне висловлювання.

2. Метод смислового бачення, який виявляється в тому, що вчитель налаштовує дітей на пошук відповідей на проблемні запитання типу «Яке походження цього об'єкта?», «Які його особливості?», «Чому так, а не інакше?» і т. п. Наприклад:

– **Знайти зайві за значенням слова, пояснити свій вибір. Виписати їх в колонку.**

- 1) собака, коза, олень, кіт, корова;
- 2) хлібина, батон, торт, кекс, сир;
- 3) іграшка, гайка, молоток, рубанок;
- 4) лопата, сапа, ніж, граблі.

Тепер випишіть початкові літери цих слів і утворіть слово: ОСІНЬ. Поясніть

лексичне значення утвореного слова і підберіть до нього смислові асоціації.
Осінь: золота, врожайна, бабине літо, дощі, айстри...

– **Із поданих слів випишіть слова, які належать до розмовного стилю. Які особливості цих слів? Поясніть.**

Попобігати, заява, економічні відносини, п'ятами наживати, хатина, лексика, гепнутися, українці, макітра, герої, витрішити очі, українська історія, барахло, виголошувати, роззява, мікроорганізми, недоїсти, згідно з наказом, баланс, духовне життя, проходьте, негативні емоції, вакантна посада, мати розмову, документ, житлове будівництво, злодюга, військова агресія, роботяга.

– **Визначте, у яких із наведених нижче словосполучень слова вживаються у прямому значенні, у яких – у переносному. Які особливості переносного значення:**

Влучне порівняння – влучний стрілок, відкрите море – море слів, розбити вазу – розбити надії, тінь сумніву – тінь від дерева, тверда земля – твердий крок, персидський килим – сніговий килим, промінь прожектора – промінь надії.

3. Метод евристичного спостереження. Спостереження як цілеспрямоване особистісне сприйняття учнем різноманітних об'єктів є підготовчим етапом у формуванні його теоретичних знань. Ступінь творчості учня під час спостереження визначається новизною отриманих результатів порівняно з тими, які він мав до цього часу. Метою методу евристичного спостереження є навчання учнів здобувати та конструювати знання у процесі спостережень над мовним матеріалом. Наприклад:

– **Продовжіть ряди іншомовних слів, поясніть суть повторюваних частин, спостерігаючи за мовним явищем.**

Варіант 1.

Теле (далеко) — телеграф, телефон...

Інтер (поміж) — інтервал, інтернаціональний...

Мобіль (рухомий) — автомобільний...

Варіант 2.

Транс (крізь, через) — трансатлантичний...

Аеро (повітря) — аерозоль, аероплан...

...дром (місце для бігу) — автодром, аеродром, іподром...

– З'ясуйте, у яких випадках багатозначні слова вжито у властивому їм (прямому) значенні, у якому – у переносному. Подібність яких ознак, предметів чи явищ стала основою вживання слів у переносному значенні.

Чиста криниця, чиста душа; хвіст по математиці, хвіст мавпочки, хвіст поїзда; золотий голос, золотий перстень, золота осінь.

– Перепишіть текст, підкресліть діалектизми. З'ясуйте їх значення. Замініть діалектизми загальноновживаними словами.

1. Догоряють поліна в печі, попеліє червона грань (І.Франко). 2. Ходить зі мною до міста і допоможіть нести коронки, бонбони. 3. Незадовго по тім рипнули двері від склепу. 4. На весілля прилагодила все файно (О.Кобилянська). 5. На radoщах подарував Юзекові перо беркута з моєї нової крисані (В.Бандурук).

Довідка: грань – жар; коронки – мереживо; бонбони – цукерки; склеп – крамниця; крисаня – капелюх; файно – гарно.

– Знайдіть у поданих реченнях жаргонізми. Визначте тип жаргону, до якого вони належать, та їх значення.

1. Комісія є двома преподами, з яких один — мій науковий керівник.
2. Повідомлення з екрану комп'ютера, найчастіше про помилки, не завжди бувають відразу зрозумілі нефахівцям, так званим чайникам.
3. Привезли нас чи до готелю, чи до гуртожитку, де було повно біженців.
4. Найелітніші універси широко відчинили двері для вступників з інших країн.
5. Усі комп'ютери вірусні, інет - на одному комп'ютері у відділі та в керівника на флешці!

4. Метод евристичних запитань. Щоб дізнатися щось про будь-який об'єкт, необхідно поставити найголовніші запитання: Хто? Що? Навіщо? Де? Чим? Як? Коли? Треба вчити дітей ставити запитання щодо кожного мовного явища, його ознак, зв'язків (причому як учителю, так і товаришу, і самим собі).

Наведемо приклади запитань пізнавально-пошукового характеру:

1. Обґрунтуйте необхідність використання різних мовних стилів у житті людини.

2. Слова-терміни в нашому мовленні. Плюси та мінуси від них у спілкуванні.

3. Що, на вашу думку, сприяє поширенню сленгів серед школярів?

4. Чи завжди слово іншомовного походження можна вживати в окремому контексті?

5. Назвіть причини виникнення омонімії.

6. У чому відмінність омонімії та багатозначності?

7. Які слова називаються паронімами?

8. Поясніть, чим відрізняються значення наведених слів: *сусідній* – *сусідський*, *смаковий* – *смачний*, *одинарний* – *ординарний*, *практик* – *практикант*, *емігрант* – *іммігрант*.

9. Слова яких частини мови найчастіше перебувають в антонімічних відношеннях?

10. Яка функція запозичених слів в науковому стилі?

5. Метод дослідження, який передбачає вибір будь-якого об'єкта дослідження. Наприклад, учням пропонується самостійно дослідити певне питання за таким планом:

- 1) мета дослідження;
- 2) план роботи;
- 3) факти про об'єкт;
- 4) нові факти, отримані у процесі подальшого дослідження;
- 5) питання та проблеми, що виникли, версії відповідей, гіпотези;
- 6) рефлексійні міркування;
- 7) отримані результати;
- 8) висновки.

Послідовне виконання всіх перелічених пунктів дає кожному учневі можливість отримати власний результат. За допомогою систематичного повторення алгоритмічних етапів дослідження вчитель допомагає дітям

збільшити обсяг і якість такого результату. Найчастіше вчитель дає дітям час для виконання завдання заздалегідь, адже метод потребує певних затрат часу.

Під час вивчення лексикології дітям можна запропонувати дослідити такі мовні явища:

– Кожен з ваших батьків має власну професію. Простежте протягом тижня за їхнім мовленням і запишіть найчастіше вживані слова, які стосуються власне їхньої професії. Чим спричинене часте вживання професіоналізмів.

– Кожен з нас дивиться телевізор. У програмі будь-якого каналу є розважальні, політичні програми і т. ін. Вам необхідно переглянути кілька різних за стилем програм, записати характерні для цієї програми слова і з'ясувати, до якої лексики за значенням вони належать.

6. Метод символічного бачення. Символ – водночас і глибинний образ реальності, інструмент пізнання, і своєрідна схованка скарбів. Нова шкільна програма з української мови передбачає ознайомлення учнів з національною специфікою мовних символів. Метод символічного бачення особливо ефективний на заняттях з мови, тому що передбачає відшукування різноманітних зв'язків між символом та запозичуваним об'єктом дійсності. Можна запропонувати з'ясувати символіку різних рослин, кольорів, птахів, гербів. Важливо показати учням багатоплановість, національну специфіку символів у різних культурах народів світу. Наприклад:

Спробуйте розкласти слова на частини, наприклад: ПОМІДОР (по, до — прийменники, мі — нота, р — останній звук слова “лікар”). Вермішель (перші три літери слова “верх” + нота мі + в слові шаль наявний голосний звук замінити на [e]), фарингіт (нота фа + ринг + і + т).

7. Метод прогнозування. Цей метод стосується реального процесу або такого, що планується. Наприклад, учитель пропонує дослідити динаміку утворення сленгової лексики з урахуванням умов, що склалися в сучасному суспільстві. Учні вивчають динаміку зростання вживання сленгу, ознайомлюються зі словниками, періодичними виданнями, цифрами, наведеними у статистичних довідниках. Відповідно до отриманих результатів та

закономірностей учні прогнозують рівень вживання сленгу на майбутнє. Через певний період часу прогноз порівнюється з реальною картиною дійсності, проводиться обговорення результатів і висновків. Наприклад:

– Оберіть твердження, яке відповідає вашій точці зору, запропонуйте своє бачення розв’язання проблеми в майбутньому та доведіть свою думку в класі: «Обминайте чужинні слова кострубаті, що до нашої мови зухвало повзуть» (О. Лупій) чи «Пуризм — надмірне прагнення очистити свою мову від слів іншомовного походження. Не будьмо ж пуристами!» (З газети).

– Ви знаєте, що є кілька способів, які допомагають пояснити лексичне значення слова: а) намалювати те, що позначається словом; б) підібрати до слова синоніми; в) назвати його характерні ознаки; г) пояснити через найближче споріднене слово. Серед запропонованих прикладів знайдіть ті слова, значення яких пояснюється з допомогою найближчого спорідненого слова.

1. Собака – домашня тварина сімейства псячих. 2. Ведмідь – великий хижий ссавець із довгою шерстю та товстими ногами. 3. Ведмедик – дитинча ведмедя. 4. Хоробрий – сміливий, безстрашний, мужній. 5. Сіруватий – трохи сірий. 6. Сумний – невтішний, похмурий. 7. Дзюдоїст – той, хто займається дзюдо. 8. Пролісок – квітка, яка росте під снігом. 9. Будівельник – той, хто щось будує.

8. Метод пізнавальних ігор («Угадай слово»). Особливо цінною є гра як метод навчання, яка організовує, розвиває школярів, сприяє розширенню їхніх пізнавальних можливостей, вихованню учнів. У процесі вивчення лексикології ігрові технології є доречними передусім у 5–6 класах, бо саме в цьому віці ігрові форми забезпечують найкраще засвоєння лексичного матеріалу, підвищують зацікавленість у навчанні та долають перешкоди, формують здатність до комунікації. Пізнавальні ігри на уроках української мови захоплюють учнів, активізують їх. Діти в процесі ігрової діяльності вчаться формулювати запитання, уважно слухати товаришів, зв'язувати окремі факти, систематизувати знання.

Наприклад, у 5-му класі під час вивчення паронімів доречно використати дидактичну гру «Угадай слова-пароніми». Таку гру можна проводити в парах: один учень читає пояснення, наприклад:

1. *Грошова одиниця в Україні (гривня). Металева прикраса у вигляді обруча, яку носили на шії (гривна).*
2. *Шар льоду, який утворюється на деревах та будівлях внаслідок замерзання крапель дрібного дощу (ожеледь). Шар льоду на землі, утворений внаслідок замерзання калюж (ожеледиця).*
3. *Згуртований, одностайний (дружний). Товариський, приятний (дружній).*
4. *Сукупність заходів для здійснення в певний період якого-небудь важливого громадсько-політичного або господарчого завдання (кампанія). Те саме, що товариство. 2. Торговельне або промислове товариство, що об'єднує підприємців; спілка (компанія).*

Учитель може добирати вислови, що містять пароніми, користуючись словником С. Головащук «Словник-довідник з українського літературного слововживання» (Київ, 2004).

Рольова гра. Моделювання та розігрування ситуацій (клас ділиться на 3 групи):

- А. Молодь, яка розмовляє, використовуючи сленг.
- Б. Старше покоління, що засуджує таке мовлення.
- В. Інтелігенція, борці за чистоту і правильність мовлення.

– Охарактеризуйте тварин-героїв казок і байок за допомогою антонімів-прикметників. Розіграйте ситуації, уживаючи слова-антоніми.

Зразок: Вовк простодушний, а лисиця хитра. Лев – заєць (за сміливістю); муха – слон (за величиною); ягня – вовк (за силою); лисиця – ворона (за розумом).

– Прочитайте речення, передаючи різні почуття людини: радість, прикрість, здивування. Використовуючи ці речення, побудуйте два діалоги та розіграйте їх у класі, в одному з яких виражена радість, в іншому — засмучення. Доречно використовуйте слова у переносному значенні.

Випав сніг. На вулиці мороз. Скоро канікули.

Також можливі пізнавальні ігри «Угадай слова-омоніми»; «Угадай багатозначні слова»; «Угадай слова-синоніми» тощо. Подібні види ігор під час вивчення синонімів, омонімів та багатозначних слів активізують пізнавальну діяльність учнів, зацікавлюють їх, роблять засвоєння матеріалу з лексикології значно легшим.

Однією із найцікавіших **комунікативних ігор** є проведення мініекскурсії. Цю гру можна використовувати для учнів на етапі узагальнення знань. Наприклад, після вивчення теми «Лексика за походженням» можна запропонувати учням об'єднатися в групи та підготувати інтерактивну екскурсію до різних країн для інших однокласників. Учні повинні розповісти про країну, використовуючи лексику іншомовного походження, готують презентації з використанням комп'ютера. Урок виходить насиченим за змістом, а головне, учень виступає в ролі доповідача не якийсь короткий проміжок часу, а фактично стає екскурсоводом, який повинен не тільки ясно викладати свої думки, а й привертати та утримувати увагу аудиторії протягом тривалого часу, а також бути готовим відповісти на запитання, що виникають під час екскурсії. Таким чином тренуються навички діалогічного та монологічного мовлення.

Варто відзначити, що вчитель-словесник повинен ретельно добирати лексичний матеріал, дбати про його інноваційність, національно-культурну спрямованість, суспільну значущість. З огляду на це цікавою для учнів буде проведення гри «Подорож країною вишуканих слів» під час вивчення теми «Лексика української мови за походженням» у 6 класі. Учитель разом із учнями працює над підготовкою «Словничка вишуканих слів», який можна сформулювати на основі однойменного словника Тараса Берези [3]. Водночас учитель може визначити пошукові станції: мовна станція «назви людини» (*іграшкар, кашовар*); мовна станція «річ» (*непотріб*); мовна станція «вчинок» (*вибрик*); мовна станція «простір» (*видолинок, поодаль*); мовна станція «час» (*завидна, давна*); мовна станція «дія» (*завітати, учащати*) тощо. Учні на кожній станції зупиняються та будують речення зі словами, визначають їх

лексичне значення та аналізують за будовою. Учитель у кінці уроку повинен підсумувати, що таке «власне українська лексика», чому деякі слова були колись вилучені з лексикону, як утворюються власне українські слова тощо.

Сучасний урок із лексикології не можна уявити без **інформаційно-комунікаційних технологій**, особливо в умовах дистанційного навчання та російсько-української війни. З погляду вивчення розділу «Лексикологія» особливо варто акцентувати на комп'ютерних словниках, адже вони сприяють оволодінню лексико-семантичної системи української мови. На уроках української мови можна використати вчителеві проєкт «Словники України online», «Словник української мови в 11 томах», «Словник української мови онлайн (у 20 томах, томи 1–10)». Робота зі словниками є традиційним видом, проте використання комп'ютерних словників значно полегшить роботу як вчителя, так і здобувачів освіти.

Інтернет дозволяє організувати реальне, мобільне інформаційне середовище, у якому можна не тільки здійснювати пошук інформації, а й вирішувати безліч інших комунікативних завдань. Його використання допомагає підвищити мотивацію учнів, оскільки за умови застосування Інтернету під час класних та індивідуальних занять сучасні учні отримують можливість занурюватися у звичне для них інформаційне середовище. В Інтернеті з навчальною метою можна використовувати різні за масштабами ресурси – від вебсторінок з цікавими навчальними матеріалами (часто тестовими) до об'ємних проєктів для повноцінного дистанційного навчання. Учитель, використовуючи Інтернет, може актуалізувати матеріал власних підручників; знайти додаткову інформацію; розмістити навчальну інформацію; розробити інтерактивні завдання; застосувати різні форми контролю та організувати зворотний зв'язок; працювати з гіпертекстами, аудіо- та відеофайлами та блогами.

Отже, запропоновані інноваційні методи дозволяють урахувати різні фактори їх використання в освітньому процесі, цілеспрямовано формуючи компоненти комунікативної діяльності; вони відзначаються цілісністю,

зорієнтованою на розвиток усіх складників навчання, та органічністю, вираженою в тому, що пропоновані вправи і завдання є складником системи роботи з розвитку зв'язного мовлення учнів.

Отже, застосування запропонованих інноваційних методів під час вивчення лексикології сприяє збагаченню мовлення учнів лексикою, формуванню вмінь використовувати лексичні засоби під час створення власних усних і письмових висловлень, забезпечує становлення національно-мовної особистості.

Висновки до другого розділу

У другому розділі було проаналізовано шляхи провадження інноваційних методів під час вивчення лексикології учнями 5-6-х класів.

Аналіз чинних програм і підручників з української мови дозволив встановити стан досліджуваної проблеми в шкільній практиці. Ми виявили, що з метою формування комунікативної особистості в державних стандартах приділяється особлива увага саме шкільного розділу «Лексика», оскільки ефективна комунікація може бути забезпечена шляхом збагачення активного й потенційного словникового запасу учнів.

Лексичний рівень мови у більшості сучасних навчально-методичних комплексів представлений певним колом понять, що вивчаються в окремому розділі української мови. Розділ «Лексикологія» у шкільних навчальних виданнях представлено таким понятійним апаратом: лексика, слово, словниковий склад, лексикологія, лексичне значення слова, тлумачний словник, однозначні та багатозначні слова, пряме та переносне значення слів, омоніми, синоніми, антоніми, загальноживані та стилістично забарвлені слова, професіоналізми, діалектизми, споконвічно українські та запозичені слова, неологізми, застарілі слова (історизми та архаїзми). У шкільних підручниках враховано, що система лексичного рівня мови представлена школярам у

порівнянні з фонологічною, морфологічною та синтаксичною системами. Це дозволяє донести до школярів усвідомлення того, що лексична система є особливою системою.

Запропоновані авторами підручників вправи охоплюють завдання з різними прийомами семантизації номінативних одиниць, різноманітними типами системних відношень у лексиці (парадигматичними, синтагматичними та дериваційними), використанням словників української мови та вибором лексичних засобів виразності.

З метою аналізу стану вивчення лексикології в школі було проведено анкетування серед учителів української мови м. Глухова. Більшість опитаних розуміють проблему провадження інноваційних технологій на уроках української мови та усвідомлюють необхідність посилення практичного аспекту методики навчання лексикології, впровадження сучасних технологій навчання, використання оновлених за змістом навчальних посібників.

Результати аналізу підтвердили нашу думку про необхідність провадження інноваційних підходів до формування в учнів лексичної компетентності відповідно до вимог Нової української школи.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дослідження ми зробили такі загальні висновки.

На виконання **першого завдання** магістерської роботи було здійснено аналіз наукової літератури з проблеми дослідження та з'ясовано сутність базових понять дослідження: «*інновації*», «*метод*», «*інноваційні методи навчання*».

Аналіз педагогічної літератури з теми дослідження засвідчив, що *інновація в освіті* – це нововведення, призначене для розв'язання актуальної проблемної ситуації (з метою забезпечення оптимізації освітнього процесу, підвищення якості освіти чи організації сприятливих умов для засвоєння матеріалу), суттєві зміни в одному або декількох аспектах: змісті освіти, методах навчання, підготовці уроків та їх проведення, формах контролю якості навчання.

Інноваційні методи – це методи, що основані на використанні сучасних досягнень науки та інформаційних технологій в освіті, спрямовані на розвиток творчих здібностей та самостійності здобувачів освіти (методи проблемного та проєктного навчання, дослідницькі методи, тренінгові форми, що передбачають актуалізацію творчого потенціалу та самостійності учнів).

Було виявлено, що в педагогіці та лінгводидактиці надають перевагу таким інноваційним методам: метод рецензій, дослідницький метод, частково-пошуковий метод (евристичний), проблемний метод, метод проєктного навчання, метод передбачення, метод гронування та ін.

З метою виконання **другого завдання дослідження** у процесі аналізу лінгвістичної та лінгводидактичної літератури було встановлено, що лексикологія – це наука, що вивчає словниковий склад мови, тобто його лексику, основною одиницею якої є слово. Основними завданнями лексикології як розділу мовознавства є: визначення поняття слова як основної одиниці мови; з'ясування взаємовідношень між лексичними одиницями та одиницями інших рівнів мови; визначення межі слова, встановлення критеріїв його окремоті та

тотожності, розроблення проблеми варіантності слова; встановлення системних зв'язків між лексичними одиницями мови, парадигматичних відношень між ними, їхня класифікація за різними ознаками; семантична характеристика слова, визначення таких понять, як лексичне значення слова, семантична структура слова; структура лексичного значення слова; класифікація лексичних значень слів за різними ознаками; вивчення питань поповнення та розвитку словникового складу мови.

У системі мовних засобів лексика є найважливішим компонентом усіх видів мовленнєвої діяльності, тому вона набуває вагомого значення у вивченні шкільного курсу української мови, а формування лексичної компетентності школярів є важливою складником роботи вчителя-словесника.

Лексичну компетентність у нашому дослідженні трактуємо як сукупність лексичних знань, навичок та умінь, що визначають здатність учнів знаходити контекстуальне значення слова, пояснювати його лексичне значення, вживати слово у відповідному контексті. Іншими словами, це здатність учнів до організованих та взаємозумовлених дій з лексичними одиницями, спрямованим на засвоєння лексики; це оволодіння значенням лексичної одиниці, її графічним оформленням та вимовою, знанням граматичних форм слова та правил поєднання з іншими лексичними одиницями.

У формуванні лексичної компетентності ми умовно виділяємо кілька рівнів, які розуміємо як процес формування здатності учнів вирішувати комунікативні завдання, пов'язані з практичним використанням лексики у мовленнєвій діяльності на основі набутих знань, навичок та умінь.

На виконання **третього завдання** магістерської роботи було здійснено аналіз стану досліджуваної проблеми в шкільній практиці: проаналізовано чинні програми та підручники з української мови; проведено анкетування серед учнів 6-х класів та визначено рівень сформованості лексичної компетентності в шестикласників.

Аналіз модельних програм з української мови для учнів 5-6 класів, шкільних підручників з української мови, спостереження за процесом навчання

лексики в школі засвідчили, що вивчення лексикології спрямоване на реалізацію мети та основних завдань вивчення курсу української мови, що полягають у формуванні комунікативної компетенції учнів. Проте комплекс завдань чинних підручників з української мови для учнів 5-6-х класів не може бути використаний повною мірою з погляду теми нашого дослідження, оскільки в ньому недостатньо вміщено вправ і завдань, які б використовували інноваційні технології.

Констатувальний зріз, проведений серед учнів 6-х класів, що охоплював виконання тестових завдань і лексичних вправ, засвідчив, що здобувачі освіти мають недостатній рівень сформованості лексичної компетентності. Було встановлено, що існують значні прогалини щодо розуміння лексичних значень слів. Недостатньо сформовані вміння шестикласників щодо пояснення прямого та переносного вживання слова, розрізнення омонімії та багатозначності, утворення синонімічних рядів та антонімічних пар з урахуванням багатозначності слів. Такі результати констатувального зрізу знань і вмінь учнів дозволяють зробити висновок, що існує потреба у провадженні інноваційних технологій вивчення лексикології.

У процесі дослідження було з'ясовано, що проблема впровадження інноваційних методів на уроках української мови є досить актуальною. Учені-методисти та вчителі-практики здійснюють постійний науково-методичний пошук ефективних сучасних технологій відповідно до вікових особливостей учнів, тематики уроків та сучасних вимог до мовної освіти школярів. Більшість учених і вчителів наголошують на тому, що інноваційні методи створюють для школярів умови для пізнання, самоствердження, творчості, емоційної насолоди, спілкування, самостійності, теоретичної і практичної озброєності, гри, тобто самореалізації.

Відповідно до **четвертого завдання** дослідження ми розробили методичні рекомендації щодо вивчення лексикології учнями 5-6 класів за допомогою таких інноваційних методів, як *метод емпатії*, *метод смислового бачення*, *метод евристичного спостереження*, *метод евристичних запитань*, *метод*

дослідження, метод символічного бачення, метод прогнозування, метод пізнавальних ігор («Угадай слово»), робота з електронними словниками. Такі інноваційні технології дозволяють викликати в дітей інтерес до навчального матеріалу з лексикології, формувати в учнів досвід творчої діяльності, реалізувати ідею співпраці. За такої організації здійснюється активна взаємодія усіх учнів класу, інтенсифікація й оптимізація освітнього процесу. Переваги інтерактивних методів формування мовної компетентності в процесі вивчення лексикології виявляються в тому, що на уроці української мови створюється атмосфера співробітництва, що дозволяє більш повно реалізувати особистісно орієнтоване навчання.

На нашу думку, формування лексичних умінь учнів буде педагогічно доцільним, методично ефективним та продуктивним, якщо в процесі організації навчальної діяльності під час уроків української мови будуть ураховані такі умови: 1) лексичні вміння формуються як когнітивно-комунікативні: необхідні для формулювання думки в мовленні на основі когнітивних компонентів та процесів цього виду діяльності; де головним є вміння розуміти слово, співвідносити його як одиницю мови із позамовною дійсністю, якщо слово; 2) лексичні вміння систематизуються протягом усього курсу української мови, у взаємозв'язку з граматичними, правописними та мовними вміннями, необхідні для формування комунікативної компетентності; 3) зміст, дидактичний матеріал, методи та прийоми навчання реалізуються на основі таких принципів: принцип активізації у навчанні когнітивного та комунікативного потенціалу слова; принцип розуміння мовних значень; принцип систематизації лексичних умінь; принцип вивчення лексики у взаємозв'язку з граматиною та правописом, розвитком мови; 4) використовується типологія спеціальних вправ із використанням інноваційних методів і прийомів для формування лексичних умінь школярів.

Здійснене дослідження не вичерпує всіх аспектів порушеної проблеми і є перспективним напрямом для подальшого провадження інноваційних методів під час вивчення інших розділів мовознавства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Алексюк А. М. Загальні методи навчання в школі. 2-ге вид. Київ : Радянська школа, 1981. 206 с.
2. Бакум З. П., Караман С.О. Навчання лексики в курсі української мови як іноземної. *Філологічні студії : Науковий вісник 406 КДПУ* : зб. наук. праць / за заг. ред. Ж. В. Колоїз. КДПУ, 2011. № 6. С. 690–694.
3. Береза Т. Гарна мова – одним словом : словник вишуканої української мови. Львів : Апріорі, 2017. 420 с.
4. Бистрова Ю. В. Інноваційні методи навчання у вищій школі України. *Право та інноваційне суспільство : електрон. наук. вид.* 2015. № 1. URL: <http://apir.org.ua/wp-content/uploads/2015/04/ Bystrova.pdf> (дата звернення: 08.02.2024).
5. Богданова І. М. Педагогічна інноватика : навчальний посібник. Одеса : «ТЕС», 2000. 148 с.
6. Бойко Н. В. Застосування інноваційних методів навчання української мови в умовах карантину. *ЛОГОΣ. ONLINE: International scientific e-journal.* 2020. № 8. URL: <https://www.ukrlogos.in.ua/10.11232-2663-4139.08.04.html> (дата звернення: 05.02.2024)
7. Боровик О.В. Сучасні технології навчання української мови. *Українська література в загальноосвітній школі.* 2003. № 6. С. 33–34.
8. Бородіна М.О. До поняття «слово» в світлі сучасних теорій мови. *Мовознавство.* 1998. № 1. С. 13–17.
9. Бурячок А. А. Принципи моделювання семантичних полів лексики на матеріалі східнослов'янських назв політичних відносин. *Мовознавство.* 1985. № 4. С. 41–45.
10. Васьков Ю.В. Сучасні освітні інноваційні концепції. *Педагогічні теорії, технології, досвід.* Харків, 2000. 120 с.
11. Голуб Н. Збагачення мовлення учнів 5–7 класів власне українською лексикою (система вправ і завдань). *Українська мова і література в*

- школі*. 2000. № 1. С. 4–8.
12. Голуб Н.Б., Горошкіна О.М. Українська мова : підручник для 5 кл. закладів загальн. середн. освіти. Київ: Видавничий дім «Освіта». https://files.pidruchnyk.com.ua/uploads/book/5_ukrmova_golub_2022.pdf (дата звернення: 15.02.2024)
  13. Горошкіна О. М. Особливості вивчення лексики української мови в старших класах природничо-математичного профілю. *Збірник наукових праць. Педагогічні науки*. Херсон : Вид-во ХДПУ, 2002. Вип. XXXI. С. 93–97.
  14. Греб М. Лінгводидактичні засади навчання лексикології і фразеології майбутніх учителів початкової школи в умовах вищого навчального закладу. *Українська мова і література в школах України*. 2015. № 1–2. С. 4–7.
  15. Греб М. М. Основні аспекти методики навчання лексики майбутніх учителів початкової школи. *Теоретична і дидактична філологія : збірник наукових праць*. Переяслав-Хмельницький, 2014. Випуск 18. С. 31–36.
  16. Греб М. Національно-культурний компонент змісту навчання лексикології і фразеології української мови. *Українська мова і література в школах України*. 2017. № 6. С. 3–7.
  17. Гуменюк С. Підсумковий урок з «Лексикології» у 5 класі. *Українська мова та література*. 2000. № 9. С. 11.
  18. Демська О. М. Лексична й лексико-граматична омонімія сучасної української мови: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / НАН України, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ, 1996. 643 с.
  19. Державний стандарт базової середньої освіти (Постанова КМУ № 898 від 30.09.2020 року) URL: https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/76886/ (дата звернення: 16.02.2024).
  20. Дзюба І. Які інновації потрібні науці та нації. *Урок української*. 2000. № 2. С. 6–8.
  21. Дичківська І. М. Інноваційні педагогічні технології. Київ : Академвидав,

2004. 352 с.
22. Докучаєва В. В. Теоретико-методологічні засади проектування інноваційних педагогічних систем : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01. Луганськ, 2007. 25с.
  23. Дороз В.Ф., Ларіна Т.Е. Сучасний урок (українська мова та література): навчально-методичний посібник. Бердянськ, 2005. 84 с.
  24. Жайворонок В. В. Лексична підсистема мови і значення мовних одиниць. *Мовознавство*. 1999. № 6. С. 32–46.
  25. Інновації у вищій освіті: проблеми, досвід, перспективи : монографія / П.Ю. Саух та ін.; ред. П. Ю. Саух. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. С. 209–216.
  26. Історія української мови. Лексика і фразеологія / Відп. ред. В.М. Русанівський. Київ : Наукова думка, 1983. 743 с.
  27. Караман С. О. Методика навчання української мови в гімназії : навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти. Київ : Ленвіт, 2000. 272 с.
  28. Караман С. О., Караман О.В., Плющ М. Я. Сучасна українська літературна мова : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів; за ред. С. О. Карамана. Київ : Літера ЛТД, 2011. 560 с.
  29. Караман С. Технологія навчання української мови в гімназії. *Українська література в загальноосвітній школі*. 2005. № 3. С. 25–28.
  30. Копосов П. Вивчення української мови в системі особистісно значущого навчання. *Українська мова і література в школі*. 2004. № 4. С. 41–43.
  31. Корицька Г. Шкільна мовна освіта в умовах розвитку електронного навчального середовища у теорії та практиці навчання суспільно-гуманітарних дисциплін. Івано-Франківськ, Україна : Симфонія форте, 2017. С. 40–54.
  32. Коршун Т. Слово – основний продукт мовленнєвої діяльності, центральна одиниця внутрішнього лексикону. *Рідні джерела*. 2001. № 2. С. 14–17.
  33. Костюк Г. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості.

- Київ : Радянська школа, 1989. 608 с.
34. Котик Т. М. Перспективи розвитку системи принципів навчання в українській лінгводидактиці. *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*. Випуск 50. Львів, 2010. С. 105–111.
  35. Кочерган М. П. Загальне мовознавство : підруч. для студ. філол. спец. вищ. закладів освіти. Київ : Академія, 1999. 288 с.
  36. Кузнєцова О. Використання паронімів у мовленні. *Дивослово*. 2019. № 6. С. 15–17.
  37. Кучерук О. А. Методи навчання української мови в загальноосвітній школі: словник-довідник. Житомир : Рута, 2010. 184 с.
  38. Кучерук О. А. Система методів навчання української мови в основній школі: теорія і практика : монографія. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. 420 с.
  39. Кучерук О. А. Формування лексичної компетентності учнів засобами комп'ютерних ігор у навчанні української мови. *Інформаційні технології і засоби навчання*, 2018. Том 63. № 1. С. 47–55.
  40. Лавренюк В. Інноваційні і традиційні підходи у викладанні лінгвістичних дисциплін. *Дивослово*. 2020. № 2. С. 2–5.
  41. Лисенко М. В. Інноваційна парадигма вищої освіти України за умов переходу до інформаційного суспільства : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.10. Київ, 2013. 20 с.
  42. Лисиченко Л. А. Лексико-семантична система української мови. Харків, 2007. 137 с.
  43. М'ясоїд П. А. Загальна психологія : навчальний посібник. Київ : Вища школа, 2000. 480 с.
  44. Максимчук Г., Хом'як І. Інтерактивні методи навчання української мови. *Дивослово*. 2012. № 8. С. 18–21.
  45. Мелешко Л. В. Інтерактивний навчально-ігровий комплекс. Українська мова в іграх (5–6 класи). URL: <https://drive.google.com/drive/folders/1VE5BEvN> (дата звернення:

- 12.02.2024).
46. Мельник І. А. Фонетика і лексикологія української мови : Навчально-методичні рекомендації. до виконання практичних завдань і самостійної роботи. Луцьк. 2022. 112 с.
  47. Методика навчання української мови в середніх освітніх закладах / колектив авторів за ред. М. І. Пентиліук, С. О. Караман, О. В. Караман, та ін. Київ : Ленвіт, 2009. 400 с.
  48. Модельна навчальна програма «Українська мова. 5-6 класи» для закладів загальної середньої освіти (автори Голуб Н.Б., Горошкіна О.М.) «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України» (наказ Міністерства освіти і науки України від 12.07.2021 № 795). URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2021/14.07/Model.navch.prohr.5-9.klas.NUSH-poetar.z.2022/Movno-literat.osv.hal/Ukr.mova.5-6-kl.Holub.Horoshkina.14.07.pdf> (дата звернення: 15.02.2024)
  49. Модельна навчальна програма «Українська мова. 5-6 класи» для закладів загальної середньої освіти (авт. Заболотний О. В., Заболотний В. В., Лавринчук В. П., Плівачук К. В., Попова Т. Д.) URL: https://osvita.ua/doc/files/news/830/83075/Ukr_mova_5-6-kl_Zabolotnyu_ta_in_14_07_1_1.pdf (дата звернення: 16.02.2024)
  50. Навчання української мови учнів 5класу на засадах компетентнісного підходу : посібник / Н. Б. Голуб, В. І. Новосьолова, Г. Т. Шелехова, А. В. Ярмолюк. Київ : Видавничий дім «Сам», 2017. 144 с.
  51. Нагрибельна І. Формування лексичного запасу учнів засобами самостійної роботи. *Українська мова і література в школах України*. 2017. № 10. С. 16–17.
  52. Нісімчук А.С., Падалка О.С., Шпак О.Т. Сучасні педагогічні технології. Київ, 2000. 368 с.
  53. Новосьолова В. Методи, прийоми й засоби навчання в процесі формування лексичної компетентності учнів 5–7 класів. *Українська мова*

- і література в школі*. 2014. № 3 (113). С. 19–23.
54. Омельчук С. Методи і прийоми навчання української мови: сучасний стан проблеми. *Дивослово*. 2013. № 6. С. 19–21.
  55. Онатій А. В., Ткачук Т. П. Українська мова : підручник для 5 кл. закладів загальн. середн. освіти. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2022. 288 с.
  56. Педагогічна психологія : навчальний посібник / Л. М. Проколієнко, М.Й. Боришевський, В. О. Моляко ; за ред. Л. М. Проколієнко, Д.Ф. Ніколенка. Київ : Вища школа, 1991. 180 с.
  57. Педагогічні технології: Наука – практиці : навч.-метод. щорічник / О.І. Кульчицька, С. О. Сисоєва, Я. В. Цехмістер ; за ред. С. О. Сисоєвої. Київ : ВИПОЛ, 2002. Вип. 1. 326 с.
  58. Пентилюк М. І. Актуальні проблеми сучасної лінгводидактики : збірник статей. Київ : Ленвіт, 2011. 256 с.
  59. Пентилюк М., Горошкіна О., Нікітіна А. Концептуальні засади комунікативної методики навчання української мови. *Українська мова і література в школі*. 2006. № 1. С. 15–20.
  60. Подлевська Н. Формування культури спілкування в учнів 5-6 класів методами інтерактивного навчання. *Українська мова і література в школі*. 2005. № 4. С. 10–13.
  61. Пометун О. Пироженко Л. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання : науково-методичний посібник; за ред. О. Пометун. Київ : А.С.К., 2006. 193 с.
  62. Пометун О. І., Пироженко. Л. В. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання. Київ : А.С.К. 2004. 192 с.
  63. Практикум з орфографії, лексикології, фразеології, лексикографії української мови : навчально-методичний посібник / І.С. Савченко, В.В. Шляхова. Черкаси, 2011. 155 с.
  64. Савчин М. В., Васильченко Л. П. Вікова психологія : навчальний посібник. Київ : Академвидав, 2005. 360 с.

65. Сергеєнкова О. П., Столярчук О. А., Коханова О. П., Пасека О. В. Загальна психологія : навчальний посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2012. 296 с.
66. Сіранчук Н. М. Формування лексичної компетентності в учнів початкових класів на уроках української мови : монографія. Київ : «Центр учбової літератури», 2017. 288 с.
67. Сучасна українська літературна мова / А.П. Грищенко, Л.І. Мацько М.Я. Плющ, Н.І. Тоцька, І.М. Уздиган ; за ред. А.П. Грищенка. Київ, 1993.
68. Сучасна українська літературна мова : навчальний комплекс : посіб. для студ. філол. спец. / кол. авт. : В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко, І. В. Мілева, Г. К. Барилова ; за заг ред. В. Д. Ужченка. Луганськ : ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», 2008. 283 с.
69. Сучасна українська літературна мова : навчальний посібник для студ. вищ. навч. закл. / С. О. Караман, О. В. Караман, М. Я. Плющ [та ін.] ; за ред. С.О. Карамана. Київ : Літера ЛТД, 2011. 560 с.
70. Сучасна українська літературна мова : підручник / А. П. Грищенко, Л.І. Мацько, М. Я. Плющ та ін. ; за ред. А. П. Грищенка. 3-тє вид., допов. Київ : Вища школа, 2002. 439 с.
71. Сучасна українська літературна мова : підручник / М. Я. Плющ, С.П. Бевзенко, Н. Я. Грипас та ін. ; за ред. М. Я. Плющ. Київ : Вища школа, 2011. 414 с.
72. Сучасна українська мова : підручник / О. Д. Пономарів, В. В. Різун, Л.Ю. Шевченко та ін. ; за ред. О. Д. Пономаріва. 4-те вид. Київ : Либідь, 2008. 488 с.
73. Сучасна українська мова: Лексикологія. Фонетика: підручник / А.К. Мойсієнко, О. В. Бас-Кононенко, В. В. Берковець та ін.; за ред. А.К. Мойсієнка; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ : Знання, 2013. 340 с.
74. Сучасний словник іншомовних слів : близько 20 тис. слів і словосполучень; уклали : О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. Київ : Довіра,

2006. 789 с.
75. Хом'як І. Програмоване навчання. *Вісник Львівського університету*. – 2010. № 50. С. 135–143.
  76. Чернова А. В. Інноваційні підходи у викладанні української мови як іноземної. *Ученые записки Таврического национального университета им. В.Н. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации»*. 2012. Том 25 (64). № 1. Часть № 2. С. 318–322.
  77. Шкурятяна Н. Г., Шевчук С. В. Сучасна українська літературна мова: модульний курс: навч. посіб. Київ : Вища шк., 2007. 823 с.
  78. Щербина В., Волкова О., Романенко О. Інтерактивні технології на уроках української мови та літератури. Харків : Основа. 2005. 96 с.

ДОДАТОК А

АНКЕТА

ЩОДО ВИЯВЛЕННЯ СТАНУ ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ ЛЕКСИКОЛОГІЇ УЧНЯМИ 5-6-Х КЛАСІВ

Шановні колеги!

Просимо взяти участь у констатувальному експерименті з теми дослідження «Інноваційні методи навчання лексикології на уроках української мови в 5-6-х класах» і дати відповіді на такі запитання:

1. Які проблеми простежуються у формуванні лексикону школярів?

---

2. Визначте сучасні проблеми методики навчання лексикології та причини їх появи, запропонуйте Ваші варіанти їх вирішення.

---

3. Як ви розумієте поняття «лексична компетентність»?

---

4. Назвіть труднощі, які виникають в учнів у процесі вивчення розділу «Лексикологія».

---

5. Як, на Вашу думку, має бути організована методика навчання лексикології в сучасній школі?

ДОДАТОК Б
ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ З РОЗДІЛУ «ЛЕКСИКОЛОГІЯ» ДЛЯ УЧНІВ 5-6-Х
КЛАСІВ (КОНСТАТУВАЛЬНИЙ ЕКСПЕРИМЕНТ)

1. Оберіть із запропонованих прикладів правильне визначення терміна «лексичне значення слова».

- А) словниковий склад мови;
- Б) зміст слова, закріплений у свідомості людей зв'язок певного звучання з певним явищем дійсності, поняттям, дією;
- В) група слів, схожих за звучанням слова, однакові за значенням;
- Г) наука про значення слова.

2. Про лексичне значення слова ми дізнаємося з:

- А) орфографічного словника;
- Б) фразеологічного словника;
- В) тлумачного словника;
- Г) словника синонімів.

3. Багатозначні слова – це:

- А) слово, що вживається в переносному значенні;
- Б) слово, що має два і більше значень;
- В) слово, що має спільне значення;
- Г) слова, що схожі за звучанням.

4. У всіх словосполученнях прикметник ужитий у прямому значенні в рядку:

- А) гострий ніж, прекрасний настрій, золоті руки;
- Б) цікава новина, високий замок, гострий розум;
- В) золотий годинник, гіркий полин, світла кімната;
- Г) холодна зима, гірка доля, теплий спогад.

5. Позначте рядок, у якому всі прикметники — означення вжиті в переносному значенні:

- А) солодкий сон, солодка цукерка, гіркий полин, гіркий смак;
- Б) білий сніг, білий голуб, біла заздрість, білі скроні;
- В) гострий погляд, добре серце, тепле слово, солодкий спів;
- Г) теплий одяг, гострий ніж, гостре слово, тверда рука.

6. Вкажіть рядок, у якому всі слова - синоніми:

- А) мовити, говорити, кричати, слухати.
- Б) привітний, ввічливий, відважний, чемний;
- В) працьовитий, працелюбний, прямодушний;
- Г) мовчазний, безмовний, неговіркий, небалакучий;

7. Позначте рядок, у якому вказані слова становлять синонімічний ряд:

- А) височина, вершина, високий, височінь;
- Б) мовчазний, безмовний, неговіркий, небалакучий;
- В) слово, словник, словотвір, словниковий;
- Г) мовити, говорити, кричати, слухати.

8. Вкажіть рядок, у якому всі пари антонімічні:

- А) початок – кінець, чорний – зелений, білий – золотий;
- Б) радість – горе, хороший – поганий, рідний – чужий;
- В) важко – тяжко, м'яко – твердо, молодий – старий.

9. Вкажіть рядок антонімів до поданого слова – ідеальний:

- недосконалий, неіснуючий, злякисний
- несправжній, зіпсований, перероблений
- дефектний, бракований, ганджовитий
- пошматований, зламаний, несправний

10. Позначте рядок, у якому словосполучення є омонімами:

- А) крило літака — крило лелеки;
- Б) моторний хлопець — моторний цех;
- В) палаючий степ — палаюче сонце;
- Г) радісний погляд — сумний настрій.

11. Поясніть значення українських слів з національно-культурною семантикою: *сніданок, галушки, паляниця, смуга, борщ, вибалок; баритися, очолити, линути; кремезний, розкішний, чарівний.*

12. Поясніть значення загальноновживаних іншомовних слів: *чипси, фітнес, селфі, панкейк, користувач, худі, клікати.*

ДОДАТОК В
ВПРАВИ З РОЗДІЛУ «ЛЕКСИКОЛОГІЯ» ДЛЯ УЧНІВ 6-ГО КЛАСУ
(КОНСТАТУВАЛЬНИЙ ЕКСПЕРИМЕНТ)

Вправа 1. Прочитайте текст. Поясніть лексичне значення виділених слів.

*Хліб мандрує і по суші і по морях-океанах, і в **шахти** спускається, і з космонавтами до зірок літає. За столом двоє чоловіків – молодий і старий – про щось сперечаються над газетою. Чорна ніч перетворилася у білий **морок**. Цей **дрімучий** ліс з бузковим килимом **вересу** під ногами був населений, як і всі ліси на землі, добрими і злими чарівниками. Зима, ніби змагаючись з літом, прикрасила **сквери** і сади Києва, запушила кожну гілку.*

Вправа 2. Складіть словосполучення чи речення, у яких кожне зі слів: *земля, гніздо, голова, сонце, стіна* – вживалося б у прямому та переносному значеннях.

Вправа 3. Визначте лексичне значення слів, що наводяться нижче, відмежовуючи слова-омоніми від багатозначного слова. Складіть речення з кожним словом-омонімом, враховуючи різні значення.

Голосний, світло, тиснути, коло, качка, гаманець, клуб, завод, хворіти.

Вправа 4. Складіть синонімічні ряди, у яких головними будуть слова: *сміливий, скупий, повільний, переешкода.*

Вправа 5. Підберіть до наведених нижче прикметників по два антоніми з урахуванням багатозначності. Складіть з ними словосполучення. *Веселий, повний, м'який, свіжий, солодкий, легкий, добрий, сильний, тонкий, грубий, тупий.*

Вправа 6. Поясніть значення іншомовних слів, скориставшись словником, складіть з ними речення. *Хобі, аксесуар, гаджет, колекціонер, спагеті, експрес.*

ДОДАТОК Г

КОНСПЕКТ УРОКУ З УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ (5 КЛАС)

(з використанням інноваційних методів)

Тема. Групи слів за вживанням: загальноновживані й обмеженого вживання. Стилістично забарвлені слова. Діалектні, професійні слова й терміни, сленг, просторічні слова.

Мета:

навчальна: ознайомити учнів із лексикою за сферою вживання: із загальноновживаними і стилістично забарвленими словами;

розвивальна: формувати загальнопізнавальні вміння аналізувати лексику за сферою її вживання; удосконалити вміння і навички визначати роль стилістично забарвлених слів у тексті; доречно використовувати в монологічному та діалогічному мовленні;

виховна: за допомогою мовленнєво-комунікативного дидактичного матеріалу спонукати учнів до вивчення рідної мови, виховувати пізнавальний інтерес, культуру спілкування.

Обладнання: роздатковий матеріал, копії текстів, таблиця «Класифікація лексики за сферою вживання».

Тип уроку: засвоєння нових знань.

ПЕРЕБІГ УРОКУ

I. ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ МОМЕНТ

II. УСТАНОВНО-МОТИВАЦІЙНИЙ ЕТАП

1. *Психологічна настанова щодо вивчення теми «Загальноновживані і стилістично забарвлені слова української мови».*

2. *Уведення учнів у понятійно-термінологічне поле (ознайомлення з основними поняттями й термінами теми): учитель акцентує увагу*

п'ятикласників на визначеннях таких понять, як *загальноовживані і стилістично забарвлені слова*.

3. Внутрішня мотивація навчально-розвивальної діяльності учнів з теми.

III. ОГОЛОШЕННЯ ТЕМИ, МЕТИ, ЗАВДАНЬ УРОКУ. ОГОЛОШЕННЯ ЕПІГРАФА УРОКУ

Прислухайтесь, як океан співає —

Народ говорить.

І любов, і гнів

У тому гомоні морським.

М. Рильський

IV. АКТУАЛІЗАЦІЯ ОПОРНИХ ЗНАТЬ, УМІНЬ І НАВИЧОК П'ЯТИКЛАСНИКІВ

Бліцопитування «Точка зору»

- Що вивчає лексикологія? Що називають лексикою?
  - Що розуміють під лексичним значенням слова?
  - На які групи за значенням поділяють слова?
  - Дайте визначення омонімам, синонімам, антонімам, паронімам.
- Наведіть приклади.

Евристичне спостереження

- Прочитати уривки з творів усної народної творчості. З'ясувати, чим вони відрізняються.

Ой на Івана, та й на Купала Там дівчинонька квітоньки збирала.

Квітоньки збирала, в пучечки клала, До річечки несла, у водичку пускала.

Ой на Івана, та й на Купала Там дівчина квіти збирала. Квіти збирала, в пучки клала, До річки несла, у воду пускала.

V. СПРИЙМАННЯ Й УСВІДОМЛЕННЯ УЧНЯМИ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

Розповідь учителя про групи слів за вживанням

Лексична система української мови весь час розвивається. Однак її

основне ядро утворює слова, використання яких нічим не обмежено. Ці слова називаються загальноживаними. Наприклад: *дід, мати, долоня, горобець, береза, картопля, весна, ранок, човен, хата, стіл, радість, бандура, народ, вісім* і т. д.

Окрім основного лексичного складу української мови, є слова, користування якими обмежене або територією, або тою чи іншою групою суспільства — представниками окремих галузей науки, мистецтва, техніки і виробництва.

До лексики обмеженого вжитку належать терміни, які використовуються для точного визначення спеціальних понять і становлять окрему групу виробничо-професійної лексики. Наприклад, *діагноз* — слово грецького походження: *dia* — «прозорий», а *гнозис* — «знання», ясне уявлення про стан речей; *інвестиція* — слово латинського походження, означає «одягати», укладання коштів в основний капітал і матеріально-товарні запаси для розвитку виробництва з метою одержання прибутку.

В окремий шар виділяються професіоналізми — назви професійних понять: *добрива, меліорація, жнива* (сільськогосподарські професіоналізми); *тиск, лікарняний, диспенсія, щеплення* (медичні); *метан, азот, пропан* (хімічні).

Діалектна лексика, або діалектизми (від грецького *dialektus* — наріччя), у своїй основі є засобом усного спілкування людей певної території. Українська мова має три наріччя — північне, південно-західне і південно-східне. Діалектні слова не входять до складу літературної мови. Наприклад: *стир* — ганчірка для витирання столу (середньополіські говірки); *кінва* — відро (наддністрянські говірки); *гарбуз* — картопля (закарпатські говірки). Літературній загальноживаній лексиці, а також діалектній і термінологічній протиставляється жаргонна лексика.

Жаргонізми (від французького *jargon*) — це слова, що вживаються групою людей, об'єднаних спільними інтересами, звичками, родом занять. Утворюються жаргонізми від літературних слів шляхом переосмислення і переходу їх до зниженої лексики: *променад* (прогулянка), *кльовий* (хороший,

гарний), предок (батько), мобіла (мобільний телефон).

У складі розмовної лексики є чимало слів з додатковим стилістичним навантаженням, що надає їх значенню іронічного, жартівливого, фамільярного й інших відтінків. Це емоційна лексика, до якої можна віднести і просторічні слова. Наприклад: *роззява, телепень, бовдур, беркицьнутися*.

Розподільний диктант

- Прочитати подані слова. Визначити групу за сферою вживання. Записати до відповідної колонки таблиці.

Загальноживані слова	Терміни, професійна лексика	Діалектизми	Просторічні	Жаргонізми

Дзига, підмет, метан, телевізор, інновація, тюль, тачка, сніданок, відпочинок, читати, жарничка, боронування, дитсадок, прокаш, новатор, африкат, рівчак, спрощення, газда, авто, круто, чувак, талмути, агроном, прикид, сором'язливість, пензель, пейзаж, односельці, звечора, художник, об'ємність, когут, плай, ендокардит, дослідження, плавати, сечокам'яна хвороба, стибрити.

Метод смислового бачення

- Прочитати текст, знайти помилки. Виправити їх, пояснити свій вибір. Розтлумачити незнайомі слова. До якої групи щодо вживання їх можна віднести?

Це було давно, коли кури несли телят, а вівці — писанки, файніші, ніж у Косові. Тоді був на світі бідний чоловік, що мав три доньки — марійку, ганусю і, Василю. Дівчата вдались дуже вродливі — як три кор-чики квітучої калини.

Одного дня чоловік узяв своїх доньок у поле сапати мандибурку. Несподівано з лісу виїхала бричка, і стала при дорозі просто їхньої нивки. З

брички зліс якийсь панок.

— Добридень газдо! Гризешь пістну нивку?

— Гризу паночку (Народна казка).

Творче редагування

- Відредагувати речення відповідно до норм сучасної літературної мови.

- 1) Гриць глянув на відділкового, у якого драглисте обличчя вкрилося червоними плямами (С. Добровольський).
- 2) Вересень заповідається теплий і сухий (І. Вільде).
- 3) На площах тих лісоруби мчать стихії напролом. Доведуть вони — так буде, крізь запон скелясту рать (В. Сосюра).
- 4) Важка мережа потонула у воді, тільки зверху вискакували бульки та блищав довгий рядок здорових білих дерев'яних галаганів, неначе разок намиста (І. Нечуй-Левицький).
- 5) Перед шинквасом стіл, накритий строкатим обрусом (Леся Українка).
- 6) У висохлій балці — тоскний плач тигитки (В. Мисик).
- 7) Я випити вип'ю, бо щось в мене в трунку млоїть (І. Франко).
- 8) Мала Люся намір тепер улітку купити по дешевій ціні зимове футерко для Володка (І. Вільде).

Довідка: обвисле, очікується, перепона, поплавець, скатерка, чайка, шлунок, шуба.

Творче конструювання

Прочитати подані слова, з'ясувати, якої професії вони стосуються. Дібрати слова до кожної професії. Увести професійну лексику в діалог на тему «Вибір квітів у магазині «Флора»».

Каліграфія —

... . Бинт —

... . Саджанець — ... .

VIII. СИСТЕМАТИЗАЦІЯ Й УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗНАНЬ, УМІНЬ І

НАВИЧОК

Контрольно-рефлексивний етап

Тестування

1. Укажіть, на які групи поділяється лексика української мови за походженням:

- А загальноновживана, запозичена, спільнослов'янська;
- Б діалектизми, історизми, неологізми;
- В спільнослов'янська, власне українська, запозичена;
- Г загальноновживана, неологізми, термінологічна;
- Д спільнослов'янська, архаїзми, жаргонізми.

2. Визначте, на які групи поділяється лексика української мови за сферою вживання.

- А власне українські та запозичені слова;
- Б спільнослов'янські слова та екзотизми;
- В стилістично марковані слова та неологізми;
- Г загальноновживані та стилістично забарвлені слова;
- Д історизми, архаїзми.

3. Укажіть, у яких стилях мовлення найбільше виявляють свої стилістичні можливості багатозначні слова.

- А художньому та науковому;
- Б публіцистичному та конфесійному;
- В художньому та публіцистичному;
- Г розмовному та епістолярному;
- Д науковому та розмовному.

4. Укажіть, до якої групи лексики належать слова плай, вивірка. А загальноновживані слова;

- Б терміни;
- В жаргони;
- Г архаїзми;
- Д діалектизми

5. Визначте рядок, у якому всі слова належать до стилістично забарвленої лексики.

А лимонка, низи, біржа, світанок, кошелік;

Б електродоїння, прогресивка, спонсор, надія, жага;

В добривечір, артіль, атрамент, любий, марево;

Г реготати, лупцювати, репетувати, злиняти;

Д фіранка, мастак, гультай, танцювати, плентатися.

6. Укажіть рядок із стилістично забарвленими синонімами.

А працювати, трудитися, гнути спину;

Б мужній, сміливий, безстрашний;

В ректи, глаголити, базікати, балакати;

Г сміятися, веселитися, хіхікати;

Д відпочивати, насолоджуватися, спати.

7. Укажіть рядок, у якому всі пари слів — пароніми.

А веселий — щасливий; швидкий — повільний;

Б далекий- близький; знайомий — маловідомий;

В музичний — музикальний; робочий — робітничий;

Г усміхнений — похмурий; усмішка — посмішка;

Д бити байдики — точити яси; ревма ревіти — заливатися сміхом.

8. Укажіть правильне твердження.

А фразеологізми найчастіше вживаються у науковому стилі мовлення;

Б стійке словосполучення може розкладатися і виступати в ролі різних членів речення;

В за своїм значенням фразеологізми сприймаються як єдине ціле;

Г крилаті вислови видатних людей не належать до фразеологізмів;

Д фразеологічні словосполучення не є загальноживаними.

ІХ. ПІДСУМОК УРОКУ

Метод «Мікрофон»

- Що вивчає лексикологія?

- У яких стилях вживаються професіоналізми та слова-терміни?
- Чи можна вважати діалектизми унормованою літературною лексикою?
Чому?
- Чому, на вашу думку, з'являються жаргонізми?

Х. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Виписати з творів О. Кобилянської, М. Коцюбинського, М. Черемшини 6-7 речень із діалектизмами. Дібрати до них літературні відповідники.
2. Записати слова, якими користуються у своєму мовленні бібліотекарі (лікарі, програмісти).